

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE DEYİMLEŞMİŞ BİRLEŞİK FİLLER*

Galip GÜNER¹

Özet

Deyimler milletlerin yaşayış biçimlerine bağlı olarak şekillenen düşüncelerinin ve bu düşünme biçimlerinin dile yansımaları sonucu ortaya çıkan kavram dünyalarını ortaya koyan gramatikal yapılardır. Bir gramatikal yapının deyimle dönüşmesi sürecinde, kelimelerin temel sözlük anlamlarından uzaklaşarak kendine özgü kuruluş ilkeleri olan öbeklere dönüştükleri, yeni ve farklı bir anlamı ifade etme boyutu kazandıkları görülür. Bu aşamada bir deyim ortaya çıkışını irdelemek deyim yaratıcısı olan milletlerin kelimeleri neden farklı bir düşüncenin ifade edilmesinde kullandıklarını ve bunu gerçekleştirirken hangi anlam bağlantılarını dikkate aldıklarını belirlemede önemlidir. İşte bu çalışma da XI.-XIII. yüzyıllar arasında Eski Türk yazı dilinin devamı niteliği sergileyen Karahanlı Türkçesindeki deyimleşmiş birleşik fiilleri ana hatlarıyla ortaya koymak gayesini taşımaktadır. Böylece eski Türklerin, hareketleri karşılayan kelimeler olan fiillere nasıl bir deyimleşme boyutu kazandırdıklarına da bir nebze olsun katkı sağlamak amaçlanmaktadır. Bu amaçla Karahanlı Türkçesiyle yazılmış *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık*, *Divânü Lügati't-Türk* ve *Kur'an tercüme*leri taranarak deyimleşmiş birleşik fiiller tespit edilmiş ve bilim adamlarının istifadesine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi, deyim, deyimleşme süreci, deyim anlamı, deyimleşmiş birleşik fiil

IDIOMIZED COMPOUND VERBS IN QARAKHANID TURKIC

Abstract

Idioms are grammatical structures revealing the conceptual world of nations shaped as a result of their way of life and the reflection of this life style in the language. It is seen that grammatical structures grow away from their lexical meanings transforming into groups with idiosyncratic structural principles and gain new and different meanings. At this stage it is important to tackle the formation of an idiom in order to be able to determine the reasons behind the use words of a nation in different meanings and semantic connections, when doing so. The purpose of this study is to draw the main lines of idiomized compound verbs in 11th-13th centuries Qarakhanid Turkic, which display the characteristics of being a follow up of the Old Turkic literary language. Thus it aims to contribute to the understanding on how Ancient Turks changed verbs semantically. To that end works written with Qarakhanid Turkic, namely *Qutadgu Bilig*, *Atabatü'l-Haqayiq*, *Divanu Lügati't-Turk* and *Quran Translations* are scanned and compound verbs are presented to the benefit of the scholarly world.

Keywords: Qarakhanid Turkic, idiom, process of idiomization, idiomatic area, idiomized compound verb

* Bu çalışma, *Karahanlı Türkçesinde Fiil* başlıklı doktora tezimizden yararlanılarak üretilmiştir.

¹ Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

E-mail: gunerg@erciyes.edu.tr

Giriş

Deyim, bir milletin yaşayışından ve deneyimlerinden doğan, belli bir davranışı veya durumu ifade etmek için kullanılan, akılda kalmayı kolaylaştırıcı öğeler içeren kalıplaşmış söz birliğidir. Deyimlere, daha çok özel bir durumu ifade etmek gayesiyle başvurulur. Deyimler, birbirine benzer veya aynı durumlar için genellenen ifadeler olmalarına rağmen genelgeçer bilgi niteliği taşımazlar. Söze kesinlik katmak yerine, yaşanan durumu somut kavramlarla daha etkileyici biçimde sunarlar (Tüngüç, 2016, s. 21). Deyimlerde, bütünü oluşturan her kelimenin temel anlamı ve bu anlamın yansıttığı belli bir düşünce ve duygu değeri vardır. Ancak deyimlerde bütüne ait anlam, bu düşünce duygu değerlerinin dışında farklı bir anlamı ifade eder. Parçaların duygu değerinin bütünden çıkan sonuca göre ilişkisi, o deyim oluşum yolu hakkında bilgi verir. Deyimi oluşturan kelimelerle deyim anlamı arasında bir bağlantı olmadığını düşünen araştırmacılar, deymi, donmuş ve anlamı çıkarımlanamaz şeklinde tanımlarlar. Ancak deyimleri oluşturan sözlerle deyim anlamı arasında yan anlamlarla veya imgesel anlamlarla kurulmuş bir ilişki vardır. Nunberg (1978), Nunberg vd. (1994), Gibbs (1994), Uzun (1988), Cacciari ve Lavorato (1998), Geearerts (2002) gibi araştırmacılar, deyim bileşenlerinin anlam bilimsel özelliklerinin çözümlenebilir olduğunu öne sürmektedir. Bu araştırmacılar, deyim bileşenlerinin anlamının tüm deyim anlamıyla ilişkili olduğunu öne sürerek, deyim bileşenlerinin sözlüksel anlamıyla tüm imgesel anlam arasında dil kullanıcısının zihninde sahip olduğu güdülenmeye dayalı bağlantı bulunduğunu savunmaktadır. O halde, birey zihninde var olan anlam bilimsel ipuçlarını kullanarak deyim bileşenleri aracılığıyla tüm deyim anlamına ulaşabilmektedir (Arıca Akkök, 2008, s. 26). Palmer, “Bütüne ait tek bir anlamın varlığı düşünüldüğünde, deyimlerin anlam bilimi açısından tek bir birim olduklarını fakat sözcükler gibi tek bir dilbilgisel birim niteliği göstermediklerini” söyler (Palmer, 2001, s. 117-118; ayrıca bkz. Tüngüç, 2016, s. 29-30).

Deyim anlamını oluşturmak üzere yan yana gelen kelimelerin yani göstergelerin kendi anlamlarından sıyrılarak anlam bilimi açısından tek bir gösterge niteliğine sahip olması, yani bütüne ait tek bir anlamı yansıtır duruma dönüşmesi, deyimleşme sürecinin anlambilimsel etkileşim düzleminin sonucudur. Deyimleşme bir anlam aktarımı olayı, deyimleşme olgusu da bir anlam aktarımı olgusudur. Yani, deymi oluşturmak üzere bir araya gelen göstergelerin anlamları toplamı, deyimleşme olgusunda, bir aktarım olayını izleyerek parçaların anlamlarından farklı bir deyim anlamı aktarır duruma gelmektedir (Uzun, 1988, s. 33).

Bu çalışmada Karahanlı Türkçesi metinlerinden tespit edilmiş ve deyimleşme boyutu kazanmış birleşik fiiller ana hatlarıyla ve alfabetik bir sırayla ortaya konulmaya

çalışılacaktır. Böylece Türkçenin deyim varlığıyla ilgili olarak yapılacak çalışmalara küçük de olsa bir katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Türkçe gramer kitaplarının pek çoğunda deyimleşmiş birleşik fiiller olarak ele alınan bu fiiller, şekilce bir isim ve bir yardımcı fiille kurulan birleşik fiillere benzerler. Fakat onlardan ayrılan tarafları fiilden önceki isim unsurunun sabit kalmaması, yalın olarak kullanılabildiği gibi bir isim grubu hâlinde de bulunabilmesi ve işletme ekleri ile genişletilebilmesidir (Korkmaz, 2003, s. 838).

Bu kuruluştaki birleşik fiillerin bir başka özelliği de yardımcı fiillerin yerine asıl fiillerin kullanılıyor olmasıdır; ancak bu yapıda yer alan kelimelerden biri veya hepsi ya sözlük anlamlarını kaybetmiş ya da deyimleşmiş durumdadır (Karahana, 2004, s. 75).

Türkçenin her döneminde oldukça yoğun bir biçimde karşımıza çıkan ve dilimizin zenginliklerinden olan bu fiiller, aslında Türk toplumunun dünya görüşünü, yaşam biçimini, çevre koşullarını, geleneklerini ve göreneklerini, inançlarını, değer verdiği varlıkları ve kavramları yansıtan, düşünme biçimini ortaya koyan, dil bilimi açısından olduğu kadar edebiyat ve halk bilimi açısından da son derece önemli olan dil varlıklarıdır. Bunun dışında aynı zamanda Türkçenin iç dinamiklerini ve anlam özelliklerini de gözler önüne seren kıymetli öğelerdir (Aksan, 1999, s. 91).

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE DEYİMLEŞMİŞ BİRLEŞİK FİLLER

açıklıg tut- “kendine bakmak, iyi gıdalarla beslenmek”

özünni açıklıg tut “Kendini iyi gıdalarla besle.” (DLT I, s. 105)

ağak bekit-/ağak berkit-

1. ayak direktmek.

bezenür kişike özin körkitür - köñül birdiñ erse ađak berkitür “Süslenir ve insana kendisini gösterir; ona meyl edince de ayak direktir.” (KB 6128)

2. direnmek, sebat göstermek.

kaşu işke tegse bekitür ağak “Hangi işe koyulursa sebat gösterir.” (KB 1855)

ağak tik-

1. davranışında istikrarlı olmak, tutumunda değişiklik olmamak.

adaşğ asığ yas içinde sına - bu yirde ağak tikse bek tut sene “Dostunu iyi ve kötü zamanda sına; eğer (senin iyi ve kötü günlerinde) aynı davranıyorsa onu sıkı tut.” (KB 2408)

2. ayak diremek, inat etmek.

*eşitür tañrınıñ nişānlarını okınur anıñ üze yana **adağ tiker** boynağı ançaqlı eşitmez anı*
“Karşısında Tanrı'nın ayetleri okunurken işitir de sonra kibrinden işitmemiş gibi inat eder.” (R 36/91b2)

adağ yiti kıl- “ayağını çabuk tutmak, acele etmek”

*uzatsa basıttıñ yiti **kıl adağ*** “İşi uzatırsan yenildin demektir; o zaman ayağını çabut tut.” (KB 2369)

adağın örü tik- “kalıcılaşmak, iz bırakmak”

*kim erse urup **koğsa egdü törü - anın tikti atın adağın örü*** “Bir kimse iyi yasalar yapıp bıraktıysa, onunla adını kalıcılaştırdı demektir.” (KB 1461)

ağırlıg tut- “ağırlamak, değer vermek”

*tütgöl **konük ağırlıg*** “Misafiri ağırla.” (DLT I, s. 94)

ağız köni tut- “ağzını bozmamak, küfür ya da kötü söz söylememek”

*negü kelse tapla **kör edgü isiz - boyun bir kazağa köni tut ağız*** “(Tanrı'dan) iyi ya da kötü ne gelirse kabul et; kazaya razı ol, ağzını bozma.” (KB 1431)

'ahdine hilāf kıy- “sözünden caymak”

kıymas hilāf tañrı 'ahdine “Tanrı sözünden caymaz.” (TIEM 9v/7)

ajun taru- “dünyası başına dar gelmek, çaresiz duruma düşmek”

*kirip kend içinde tiledi **tüşün - түşün bulmadı kör tarudı ajun*** “Girip kent içinde konaklayacak yer aradı, kalacak yer bulamayınca da dünya başına dar geldi.” (KB 487)

alkış bër-/alkış bir- “övmek”

*ilig **birdi alkış kör ay toldıka*** “Hükümdar Ay Toldı'yı övdü.” (KB 760)

*ol bęgke **alkış bërdi*** “O, beyi övdü.” (DLT I, s. 129)

alıq bir- “taviz vermek”

*et özke **alıq birme egme boyun*** “Vücuda taviz verme ve ona boyun eğme.” (KB 3629)

ant iç- “yemin etmek”

*anlarka kim **ant içerler** tişileridin ürük turmağ ol tört ay* “Kadınlarından uzak durmaya yemin edenler (için süre) dört aydır.” (TIEM 27v/3)

'ār tut- “utanmak, çekinmek”

hiç 'ār tutmaz 'isā kim bolsa kul tañrıka hem ferışteler yaqınlar “Ne İsa ne de Tanrı’ya yakın melekler Tanrı’nın kulu olmaktan utanmazlar.” (R 27/12a2)

arqa bəriş- “arka çıkmak, destek olmak, yardımlaşmak”

arqa bərişür siler anlar üze yazuq birle teñde keçmek birle “Siz onlara kötülük etmelerinde ve azgınlıkta arka çıkarsınız.” (TİEM 10r/8)

arqa bir- “sırtını dönmek, kaçmak”

yağı at kemişse saña oğrasa - serin arqa birme saçılsa basa “Düşman senin üzerine at sürerse, dayan, kaçma, dağılırlar.” (KB 2386)

arqada oltur- “halef olmak”

yer içinde arqanızda olturğaylar érdi “Yeryüzünde size halef olurlardı.” (R 36/62b2)

artuq bođ bér- “üstün kılmak”

arturdu silerde törütüg içinde artuq bođ bérme “Yaratılışta sizi onlardan üstün kıldı.” (TİEM 119r/4)

artuqluk ur- “üstün kılmak”

ol yalavaçlar artuqluq urdumuz emerilerini emeri üze “O peygamberlerden kimini kimine üstün kıldık.” (TİEM 32r/3)

arwiş arwa- “büyü yapmak”

ķām arwiş arwādi “Şaman büyü yaptı.” (DLT I, s. 236)

arzu yi- “sefa sürmek”

sen inçik yiyü bar ol arzu yiyü “Sen inleyerek git; o sefasını sürsün.” (KB 3385)

āsānlıq ur- “kurtarmak”

ançası bar tañrı āsānlıq urdı “Fakat Tanrı sizi kurtardı.” (R 29/4a2)

aşru kör- “ileri görüşlü olmak”

yumişka irig bolsa yügrü turu - kulaq köz yiti kılsa aşru körü “Her işi beceriyle kısa sürede yapmalı; uzak görüşlü, gözü ve kulağı tetikte olmalı.” (KB 4040)

at kötür- “adı yücelmek, saygın bir ada sahip olmak”

kişilik bile at kötürdi kişi “İnsan kişiliğiyle adını yüceltir.” (KB 1600)

at ur- “ad vermek”

at urmuş ol ilniñ törüçe körüp “O ilin töresine bakıp ad vermiş.” (KB B-27)

atı arta- “adı lekelenmek”

kimin atı isiz bolup artasa “Kimin adı lekelenir ve değersizleşirse...” (KB 4467)

awqa çık- “avlanmak için gitmek”

bæg awka çıktı “Bey ava gitti.” (DLT I, s. 118)

ayada tut- “el üstünde tutmak, hürmet etmek”

ayada tutar sen küler yüz urup “Güler yüz göstererek insanı el üstünde tutarsın.” (KB 717)

bağır bir- “yakınlık göstermek, bağrına basmak, kucak açmak”

budunğa tusulğıl muñña yara - қадаşқа bağır bir yakınlıq ula “Halka yararlı ol, sıkıntısına yara; akrabalarını bağrına bas, onlarla yakınlık kur.” (KB 3237)

bağır süçi- “şefkat göstermek”

bağırsaқ kerek er ne bağır süçip - törü birse edğü isizke açıp “İnsan merhametli olmalı; kötülere acıyıp, şefkat gösterip onlara karşı adil olmalı.” (KB 3246)

bağırқа urun- “bağrına basmak, biriyle ilgilenerek onu koruyup kayırmak, yetiştirmek”

bağırsaқnı bulsa bağırқа urun “Merhametli birini bulursan bağrına bas.” (KB 1947)

basut bër- “yardım etmek”

ol maña basut bërди “O, bana yardım etti.” (DLT I, s.275)

baş bürün- “gizlenmek, kimseye görünmemek”

yana öz ewiñe okımaz kişi - başı bürnü yir ewde yalñuz aşı “Ve evine kimseyi davet etmez; yemeğini evine gizlenerek yer.” (KB 4665)

baş çal- “pişmanlık duymak, yerinmek”

sakışta usansa қayı işçiler - sakış bedükinde ulır baş çalar “Hesap işinde ihmalkâr davranan işçiler, hesabın büyüğünde inler, pişmanlık çekerler.” (KB 2781)

baş eg- “itaat etmek”

bayusa baş egmez budun yuwğası “En zayıf insan bile zenginleşirse itaat etmez.” (KB 5523)

baş kötür- “yükselmek, etkin duruma gelmek”

isiz baş kötürse kör edgü yiter - bu edgü elig bulsa isiz yiter “Kötü etkin duruma gelirse iyi yok olur; iyi egemen duruma gelirse kötü yok olur.” (KB 890)

baş teg- “yaralanmak”

anda kiðin kim ol kim tegdi olarka baş “Daha sonra onlar yaralandılar.” (R 25/25b2)

baş yi- “başını yemek, hayatına mal olmak”

uluğlukka tegse ukuşsuz kişi - idisi başın yir ay ilçi başı “Kavrama yetisi olmayan (kimse) önemli bir konuma gelirse, ey hükümdar, o, efendisinin başını yer.” (KB 4078)

başı kökke teg- “başı göğe ermek, yücelmek”

başım kökke tegsün tise sen turup - bilig birle işle kamuğ iş körüp “Eğer yücelmek istiyorsan, her işi dikkat ederek bilgiyle işle.” (KB 4557)

başı tezgin- “başı boş, avare olmak, ne yaptığını bilmez olmak”

bolu birmez ewren başı tezginür “Felek ona yâr olmaz, avare olur.” (KB 344)

başın alsık- “başını yemek, hayatına mal olmak”

bu üç neñ turur er küdezmeşe öz - başın alsıkar terk eşit uş bu söz “İnsan kendini şu üç şey karşısında kollamazsa, hayatına mal olur, bu sözü dinle.” (KB 4119)

başın kökke tegür- “yüceltmek, başını göğe erdirmek”

kimiñ birle devlet yaraşsa kelip - başın kökke tegrür yoķaru kılıp “Talih kiminle uyum içinde olursa, onu yükseltip başını göğe erdirir.” (KB 3072)

başın kırıt- “hayatını yitirmek”

ķara ilke yazsa kırıtur başın - tili sözde yazsa uşatur tişin “Avam topluma karşı suç işlerse, hayatını yitirir; konuşurken hata işlerse, dişini kırdırır.” (KB 2515)

başın yirke çal- “pişmanlık duymak, hayıflanmak”

bu kün öknüp asğı negü ay ata - başın yirke çalsa ulıp miñ ķata “Ey baba! Pişmanlık duyup binlerce inlesen de bugün pişmanlığın ne yararı var?” (KB 1207)

beğük ünde- “bağırarak”

ķapugda ün itti beğük ündedi “Kapıda gürültü etti ve bağırdı.” (KB 5954)

belgölüg söz ay- “meramını açıkça söylemek”

yanı **belgüüg söz ayumas** “Hem de meramını açıkça söyleyemez.” (R 36/59a3)

berekāt bër- “mübarek eylemek”

berekāt bèrdimiz anıñ üze hem işhak üze “Biz onu ve İshak’ı mübarek eyledik.” (R 34/32b3)

berge yi- “darbe yemek, bir işte bozguna uğramak”

*bedük tutsa köñlin bu sü başlar er - siziksiz yağıdın bu er **berge yir*** “Askere komuta eden kişi mağrur olursa, düşmandan darbe yiyeceğine şüphe yoktur.” (KB 2296)

berk soķuş- “kenetlenmek”

*ol tanrı sewer anlarını tokşurlar anıñ yolu içinde saf tutup ançaķlı olar tam teg **berk soķuşmış*** “Tanrı kendi yolunda kenetlenmiş bir bina gibi saf bağlayarak savaşıları sever.” (R 38/41a2)

bıçığ sındur- “sözünü tutmamak, yeminini bozmak”

*yime **sındurdılar bıçıklarını*** “Yine yeminlerini de bozdular.” (R 27/27b2)

bıçığ uçķa èlet- “sözünde durmak, ahdini yerine getirmek”

*kim vefā kılsa ya'ni **uçķa èletse bıçığını tanrıdın*** “Tanrı’dan başka sözünde duracak kim vardır?” (TIEM 150v/6)

bilig yetür- “anlamak, kavramak”

*yanut birdi ögdülmiş aydı ilig - bu işke idi ked **yetürse bilig*** “Ögdülmiş cevap verdi ve ‘Ey hükümdar! Bu işi çok iyi kavramak gerekir.’ dedi.” (KB 2596)

bitig ötrüş- “mektuplaşmak”

*olār bir birke **bitig ötrüşdi*** “Onlar mektuplaştı.” (DLT I, s. 211)

boğuğ tutun- “bir işte olumlu sonuç almak”

*oğuğlüğ bile işte **tutnur boğuğ*** “Bir işte uyanık olmakla başarılı olunur.” (KB 2453)

boğuz arığ bol- “haram yememek, haksız kazanç elde etmemek”

*bularnıñ bile me katıl ay kadaş - **arığ bolğa boğzun helal bolğa aş*** “Ey kardeş! Bunlarla da bir arada ol ki boğazın temiz kalsın ve yiyeceğin helal olsun.” (KB 4405)

boğuz arıt- “haram yememek, başkasının hakkını yememek”

*köni yol tutayın tise yinçkelig - **boğuzuğ arıtğu ay kılķı silig*** “Çok ince olan doğruluk yolunu tutayım dersen, ey temiz yaratılışlı insan, ilkin boğazını arıtmalısın (başkasının hakkını yememelisin).” (KB 4407)

boyun b r-/boyun bir- “boyun eğmek, itaat etmek”

tilin s zlese söz  ekerde s ciğ - boyun birdi beg kul uluğ ya kiçig “Eğer dilinle şekerden tatlı sözler söylersen bey kul, büyük küçük herkes sana boyun eğer.” (KB 2070)

ķamuę anar boyun b riğliler ol “Her ey ona itaat etmektedir.” (T EM 14r/4)

boyun eg- “boyun eğmek, kabullenmek”

nig  tir eşit amdı bilge  ge - biligsiz ukup amdı boynuu ege “Bilge yol göstericinin ne dediğini dinle; bilgisiz bunu anlayıp kabullenmeli.” (KB 1754)

boyun ker- “asi olmak”

ol k n sewer anlar kim tandılar boyun kerd  yalavaķa eger t z kalsa anlar birle kizlemes taņrıdın bir söz “İşte o gün o küfredip de peygambere asi olanlar öyle sever ki keşke yerle bir olsalardı da Tanrı’ya bir sözü gizlemeselerdi.” (T EM 63v/5)

boyun su-/boyun s - “itaat etmek”

ol anar boy n s di “O, ona itaat etti.” (DLT II, s. 279)

ançada kim aydı anar idisi boyun s ğil “Rabbi bir vakit ona: ‘İtaat et!’, dedi.” (T EM 15v/4)

aydımız keldimiz boyun s ğenler “Biz itaat ederek geldik, dediler.” (R 35/78a1)

boyun s r- “itaat etmek”

boyun sürmek yme edę  söz “(Onların vazifesi) itaat etmek ve güzel söz söylemektir.” (T EM 374v/3)

b ri koy bile suwla- “kurt ve koyun bir arada yaŗamak, barıŗ içinde bulunmak”

ilin itti t zdi bayudı budun - b ri koy bile suwladı ol ödün “Memleketine düzen verdi, halk zenginleŗti; o zaman koyunla kurt bir arada su iti (herkes barıŗ içinde yaŗadı).” (KB 449)

busuğ ur- “pusu kurmak”

urmuŗ ajun bus ğin “Dünya pususunu kurmuŗ.” (DLT I, s. 310)

buŗtu b r- “müjde vermek, müjdelemek”

aydılar ķorkmaęıl biz buŗtu b r r miz sana bir oğul birle bilgen birle “Dediler ki: Korkma, biz sana bilgin bir oğul müjdeliyoruz.” (T EM 194r/8)

butuğ maņıtma- “adım attırmamak, yaŗamasına izin vermemek”

*ölügli kişi barça ödke tutuğ - yetilse ödi kör **mañıtmaз butuğ** “Ölümlü kişilerin tümü zamana tutsaktır; bak, zamanı gelince adım attırmaz.” (KB 1211)*

can çıқ- “canı çıkmak, ölmek”

***çıқar can** ödinde yitürdi yolın “Ölecekleri sırada yollarını kaybettiler (dalalete düştüler).” (KB 3987)*

can semirt- “ruhunu zenginleştirmek”

*bilig birle awnur **canın semritür** “Bilgi ile avunur ve ruhunu zenginleştirir.” (KB 990)*

can yimlen- “ruhu zevk almak”

*köñül açlur anda bu **can yimlenür** “İnsanın içi açılır ve ruhu zevk alır.” (KB 2465)*

cānın kötür- “canını almak”

*kelginçeке tēgi silerde biriñizke ölüm **cānın kötrür** anıñ idilmış yalavaçlarımız “Sizden birine ölüm gelince gönderdiğimiz elçiler (melekler) onun canını alırlar.” (TIEM 100v/7)*

çalpaқ iş keldür- “zina yapmak”

*ol künçuylar **keldürür çalpaқ işni** künçuylarıñızdın tanuқ қолun anlar üze tört tanuқ silerdin “Kadınlarınızdan zina yapanların (aleyhlerine) sizden dört tanık getirin.” (TIEM 60r/2)*

çav kemiş- “dedikodu yapmak”

*eger yığılmasa iki yüzlügler (...) **çav kemişgen(ler)** kend içre sekirtgem seni olar üze “Eğer iki yüzlüler, şehirde dedikodu yapanlar vazgeçmezlerse seni onlara musallat edeceğim.” (R 33722a1)*

çın tut- “doğrulamak, tasdik etmek”

*anlar kim **çın tutarlar** kıyāmet künini “Onlar kıyamet gününü doğrularlar.” (TIEM 422v/4)*

*ol kim yarlıғ idtımız saña bitigdin ol köni ol **çın tutuğlı** anı kim anıñ utrusında turur “Sana vahyettiğimiz kitap, kendinden öncekini doğrulayıcı olarak gelen bir gerçektir.” (R 33/76a3)*

dād bér- “adaletli davranmak”

*köni **dād bérinler** “(Her işte) adaletli davranın.” (TIEM 380v/1)*

devlet atın min- “mutluluğa kavuşmak”

*negü tir eşit bu tapuğ kılğuçı - tapuğ birle **devlet atın mingüçi** “Hizmet eden ve bu hizmetle mutluluğa kavuşan kişi ne der, dinle.” (KB 1608)*

din tut- “herhangi bir dine inanmak”

din tutmazlar haq dinni “Hak dine (İslam’a) inanmazlar.” (R 29/21b3)

durūd id- “salavat getirmek”

ol tanrı hem feriştelere durūd idurlar yalavaç üze “Tanrı ve melekleri peygambere çok salavat getirirler.” (R 33/19b1)

düşman tut- “düşman olmak”

kuğı bërmedi seni idiñ yme düşman tutmadı “Rabbin seni terk etmedi ve sana düşman olmadı.” (TİEM 444r/4)

edersiz yıgaç min- “tabuta binmek, ölmek”

yayılmaz yoriğa keweldin tüşüp - edersiz yıgaç mingü muñluğ bolup “Sarsmayan rahvan attan (rahat hayattan) inip, eziyete düşüp tabuta bineceksin (öleceksin).” (KB 1428)

efsūs tön- “alay etmek”

efsūs tönler anlarını kim kærtgündiler “İman edenlerle alay ederler.” (TİEM 25r/6)

egin büt- “rahata ermek, işleri yoluna girmek”

egin bütti boğzum yime boldı toğ “Boğazım tok; işlerim de yoluna girdi.” (KB 3797)

egin kötür-

1. belini doğrultmak.

tapuğçı bile beg kötürdi egin “Bey, kendine hizmet edenle belini doğrulttu.” (KB 1882)

2. göğsü kabarmak, gururlanmak.

haşem sü telim tip kötürme egin “Hizmet edenim ve askerim çok diye gururlanma.” (KB 5214)

el aç- “fethetmek”

tağı bir adın sewer siler anı yāri bërme turur tanrıdın el açmak “Seveceğiniz başka bir şey daha vardır: Tanrı’dan yardım ve bir fetih.” (TİEM 408v/9)

elig bert- “cömert davranmak”

saw altun bile bertse begler elig - kılıçsız tili ewrer elig “Beyler cömert davranıp çok altın verirlerse memleketi kılıca ihtiyacı olmadan sözle yönetirler.” (KB 3042)

elig bir- “yardım etmek”

kişi sukıña birme ilde elig “Aç gözlü kimseye memleketinde yardım etme.” (KB 5305)

elig bir kıl- “el birliğı etmek, birlikte çalışmak”

sini me tiler amdı ilig bu kün - elig bir kılıp yazsa beglik tügün “El birliğı ederek yönetim sorunlarını çözmek için, hükümdar bugün seni de istiyor.” (KB 2469)

elig boyunğa bağığ kıl- “cimrilik etmek”

kılmağıl elgiyni bağığ boynunğa “Elini bağılayıp boynuna asma (Cimrilik etme).” (TİEM 208r/4, 5)

elig bul-

1. üstün duruma gelmek, egemen olmak.

isiz baş kötürse kör edğü yiter - bu edğü elig bulsa isiz kiter “Kötü etkin duruma gelirse iyi yok olur; iyi egemen duruma gelirse kötü yok olur.” (KB 890)

2. etkisi altına almak.

elig buldı anlar üze yek “Şeytan, onları etkisi altına aldı.” (R 38/13a1)

elig kııs- “cimrilik etmek”

hem kıısarlar eliglerini “Cimrilik de ederler.” (R 29/47b1)

elig kııska bol- “ulaşamamak, yetersiz kalmak”

neñi bolmasa il alıp birgüke - elig kııska boldı kamuğ edğüke “İnsanın verecek malı yoksa hiçbir iyilik yapmaya imkânı olmaz.” (KB 3983)

elig kııska tut- “ihtiraslı olmamak, kanaatkâr olmak”

elig kııska tuttum tawar tirmedim “Kanaatkâr davrandım ve mal toplamadım.” (KB 6079)

elig kötür-

1. başarmak, başarılı olmak.

kiçigde bilig bilse kötrür elig “Küçükken bilgi edinirse başarılı olur.” (KB 1493)

2. el çekmek, vazgeçmek.

koğu birsü mindin kötürsü elig “Beni bırakıversin ve benden vazgeçsin.” (KB 3813)

elig öñdin yorit- “önceden görüp önlemine almak”

kamuğ işke öñdin yoritsun elig “Her şeyi önceden görüp önlem almalıdır.” (KB 5467)

elig sun- “elini vermek, yardımcı olmak”

*yanut birdi ögdülmiş aydı ilig - vezir boldı beglerke **sunğu elig** “Ögdülmiş: Ey hükümdar! Vezir beylere yardımcı olmak için vardır, diye cevap verdi.” (KB 2118)*

elig tegür- “dokunmak, cinsel ilişkiye girmek”

***elig tegürmenler** *kuñcuylarka siler ürük turuğlılar erkin mezigitler içinde* “Siz mescitlerde itikaf hâlindeyken eşlerinizle cinsel ilişkiye girmeyin.” (TİEM 22r/8)*

elig tut-

1. elinden tutmak, yardım etmek.

*seniñ rahmetin **tutsu amdı elig** “Şimdi senin rahmetin bana yardım etsin.” (KB 1154)*

2. kefil olmak.

*ol maña **elig tuttu** “O bana kefil oldu.” (DLT II, s. 109)*

elig ur- “el atmak, bir işi yapmaya niyetlenmek”

*kañuğa **elig ursa itlür barur** “Hangi işe el atarsa o iş yapılır gider.” (KB 1853)*

elig uzat- “el uzatmak, yardım etmek”

*iki neñ kişide bulunsa ilig - aña birmegil iş **uzatma elig** “Ey hükümdar! Bir kişide şu iki nitelik varsa ona bir iş verme ve yardım da etme.” (KB 2507)*

elig üstey bol- “üstün durumda olmak”

*yanut birdi ögdülmiş aydı ilig - yağıka tuçı **bolsun üstey elig** “Ögdülmiş: ‘Ey hükümdar! Her zaman düşmandan daha üstün olasin.’, diye cevap verdi.” (KB 2269)*

elig yað- “yönetmek, egemen olmak”

*vefa birle halkka **yađıǵlı elig** “Onlar halka vefa ile egemen olurlar.” (KB 2197)*

elig yaz- “eli açık davranmak, cömert davranmak”

*üçinçi **elig yazsa bolsa ağı** “Üçüncüsü eli açık davranıp cömert olmalı.” (KB 5904)*

elig yetür- “üstesinden gelmek, yapabilmek”

*yanut birdi ögdülmiş aydı ilig - esen bolsu işke **yetürgey elig** “Ögdülmiş: ‘Ey hükümdar! Esenlik olursa her işin üstesinden gelinir.’, diye cevap verdi.” (KB 3137)*

elig yu- “umudunu kesmek, bir şeyden elini eteğini çekmek”

umunçsız bolup candın elgin yudı “Umutsuzlaşıp canından umudunu kesti.” (KB 1115)

elig yüz ow- “saygı göstermek, saygılı davranmak”

saña tapnayın elig yüz owa “Sana saygı göstererek hizmet edeyim.” (KB 3755)

elgi bağlan- “eli sıkı olmak”

aydılar cuhūdlar tañrınıñ elgi bağlanmış turur “Yahudiler: ‘Tanrı’nın eli sıkıdır.’ dediler.” (TİEM 88r/7, 8)

elgi taru- “eli daralmak, (maddi) sıkıntıya girmek”

bu elim tarusa sarıg kılğa eñ “Elim daralınca benzim de sararır.” (KB 477)

elgi uza- “egemen olmak, nüfuz sahibi olmak”

tapuğçı bile begler elgi uzar “Beyler, hizmet edenler sayesinde egemen olurlar.” (KB 2968)

elgi uzun bol- “egemen duruma gelmek”

uzun boldı elgin budunğa yakın “Egemen duruma gelerek halka yakın oldun.” (KB 1464)

elgi uzun kıl- “egemen duruma getirmek, nüfuz sahibi yapmak”

ķamuğ ilke kıldı kör elgi uzun “Bütün memlekette onu nüfuz sahibi yaptı.” (KB 1037)

emgeki kir- “emeği geçmek”

ata emgeki kirmedı bir saña “Sana babanın hiçbir emeği geçmedi.” (KB 1792)

emin tut- “emanet etmek”

taķı kitāb iyelerindin kimersenı bar eger emın tutsañ anı köp mālķa ötegey anı seniñ tapa “Ehli kitaptan öylesi vardır ki ona birçok mal emanet etsen sana noksansız teslim eder.” (TİEM 45r/7)

eñ kızart- “mutluluk içinde olmak, işleri yolunda olmak”

tuta bilse tap bu tirilmiş neñiñ - ikigün ajunda kızartğay eñiñ “Topladığın malını tutmasını bilersen, bu her iki dünyada da seni mutlu eder.” (KB 1287)

eñ kızıgı bol- “mutluluğa erişmek”

kilü birse devlet yomıtsa bu neñ - ķişi köñli bolur kızıgı eñ “Talih yüzüne güler ve servet birikirse, insanın gönlü huzura kavuşur ve mutlu olur.” (KB 3073)

eñ kızıl kıl- “mutlu etmek”

bu ay toldı tapğu kızıl kıldı eñ “Ay Toldı’nın hizmeti (insanları) mutlu etti.” (KB 954)

eñ kurıt- “benzini soldurmak”

*iletür ölümke **kurıtur eñim*** “Ölüme götürür ve benzimi soldurur.” (KB 1389)

eñ sarıg kıl- “sıkıntıya sokmak, zor duruma düşürmek, benzini sarartmak”

*bu elgim tarusa **sarıg kılğa eñ*** “Elim daralırsa bu benzim de sararır.” (KB 477)

erej yi- “refah ve mutluluk içinde olmak”

*bu yanlıg turur barça beglik işi - kayusı **erej yir** kayu öz başı* “Bu devlet işleri böyledir; kimi refaha kavuşur, kimiye kendi başını yer.” (KB 2156)

erke teg- “koca bulmak”

*ersek **erke tegmēs*** “Fahişe koca bulamaz.” (DLT I, s. 134)

erünçüke tüşür- “zahmete, sıkıntıya sokmak”

*eger tilese tanrı **erünçüke tüşürge erdi silerni*** “Eğer Tanrı isteseydi sizi zahmete sokardı.” (TİEM 26v/7)

esenlik ay- “selam vermek”

*ançada kirdiler anıñ üze **aydılar esenlik*** “Onun yanına girdiler ve selam verdiler.” (TİEM 384v/4)

ésiz fāl tokı- “uğursuz saymak, uğursuzluğuna inanmak”

*eger tegse olarka bir yawuzluk **ésiz fāl tokı** erdiler müsā birle yime anıñ birlekiler* “Eğer onlara bir kötülük gelse, Musa ve onunla beraber olanları uğursuz sayarlardı.” (R 28/14a2)

etin yi- “bir şey için kaygı duymak, kendini yiyip bitirmek”

*oğul kızda ötrü ata **yir etin*** “Baba, oğlu ve kızı için kenidini yeyip bitirir.” (KB 1166)

fermān sı- “isyan etmek”

*yalganka tut(t)ı **fermān sıdı*** “Yalanladı ve isyan etti.” (TİEM 434v/9)

fermān tut-

1. emrine vermek, ram etmek.

*ol ol idi kıldı siler yérni **fermān tutar*** “Yeryüzünü sizin emrinize veren o Rabdır.” (TİEM 416r/8)

2. boyun eğmek.

*körmesler mü kuşlarını **fermān tutuğlılar** köknüñ kalığıda “Göğün boşluğunda (emre) boyun eğen kuşları görmezler mi?” (R 30/72a1)*

feryād teg- “kurtarmak, imdadına koşmak”

feryād teggen yok olarka “Onları kurtaracak olan da yoktur.” (R 34/8a3-8b1)

füsüs tut-

1. alay etmek.

*aydılar **tutar** mu sen bizni **füsüs*** “Bizimle alay mı edersin, dediler” (TİEM 8v/2, 3)

2. ayıplamak.

*olardın ol kim **füsüs tutar** seni sadağalar içinde* “Onlardan sadakaların taksimi hususunda seni ayıplayanlar da vardır.” (R 29/41a3)

haddin keç- “haddini aşmak”

*ey bitig boğni **haddin keçmeñ** dininiz içinde* “Ey ehli kitap! Dininiz içinde haddinizi aşmayın.” (R 27/10a3)

hayrāt bēril- “ödüllendirilmek”

*ündenilgeyler munu silerke uştmah tēp **hayrāt bērildiñizler** anı anı kim kıılır erdiñizler* “Şöyle seslenilirler: İşte bu, yaptıklarınız sebebiyle ödüllendirildiğiniz cennettir.” (TİEM 116v/5)

helāklik kemiş- “yok etmek, helāk etmek”

helāklik kemişdi tañrı olar üze “Tanrı onları yok etti, helāk etti.” (R 37/9b1)

helālka çık- “ihramdan çıkmak”

*kaçan **helālka çıksa** siler ötrü awlañlar* “İhramdan çıkınca avlayabilirsiniz.” (TİEM 79v/3)

hoş kel- “hoşuna gitmek”

*kaçan körse sen anlarını **hoş kelür** saña et'özleri* “Sen onları gördüğün zaman cisimleri hoşuna gider.” (TİEM 410v/4)

hüccet ayış- “tartışmak, çekişmek”

*anlar kim **hüccet ayşurlar** tañrı dini içre icābet kıılınmışda kiğin* “Onlar, (bu) kabul olunduktan sonra Tanrı'nın dini hakkında tartışırlar.” (R 36/11b2)

mçıq yi- “inlemek”

*sen **mçıq yiyü** bar ol arzu yiyü* “Sen inleyerek git; o sefasını sürsün.” (KB 3385)

ış keçür- “elinden iş gelmek”

bu er ol telim ış keçürgēn “Bu adam elinden iş gelen bir adamdır.” (DLT I, s. 383)

ışığ adākka tegür- “bir işi sonuçlandırmak, sonuca ulaştırmak”

bu er ol ışığ adākka tegürgēn “Bu adam işi sonuca ulaştıran bir adamdır.” (DLT I, s. 383)

ışka egir- “işe sürmek”

ol meni ışka egirdi “O, beni işe sürdü.” (DLT I, s. 184)

ışka sür- “uygulamak”

erdemini öğreniben ışka sür-e “Erdemini öğrenerek uygula.” (DLT I, s. 324)

‘ibret al- “ibret almak, ders çıkarmak”

‘ibret alıñlar ey közlüglər idisi “Ey gören göz sahipleri! İbret alın.” (R 38/18b1)

iç dost tutun- “sırdaş edinmek”

ay anlar kim bittiler tutunmay iç dost sizdin bisre “Ey iman edenler! Kendi dışınızdakileri sırdaş edinmeyin.” (TİEM 49v/2)

içiñe kōrkıñç soğ- “İçiñe korku düşmek”

içiñe soğtı anlardan kōrkıñç “Onlardan dolayı içine korku düştü.” (TİEM 384v/6)

ilgerü id- “takdim etmek”

kōrsüne et-özni ne kim ilgerü idti yarınka “Nefis, yarın için ne takdim edeceğine bir baksın.” (R 38/30a1)

ilgerü kel- “takdim etmek”

ayğaylar ey biziñ idimiz kim kim ilgerü keldi erse bizke muni artur añar kın “Ey Rabbimiz! Bunu bize kim takdim ettiyse onun azabını arttır, derler.” (R 34/68b2)

ilke yaz- “halka karşı suç işlemek”

başın kolsa begler sözün sözleme - yana ilke yazma başıñnı yime “Başını korumak istiyorsan, beylerin söyleyeceği sözleri söyleme ve halka karşı suç işleyip başını yeme.” (KB 2514)

imān ketür- “iman etmek”

ay anlar kim imān ketürdiler “Ey iman edenler!” (TİEM 380v/3)

inç id- “huzur vermek”

budunuğ ulıtğay bir inç idmağay “Halkı inletecek ve onlara huzur vermeyecektir.” (KB 5738)

irig tur- “sert davranmak”

irig turğıl olar üze “Onlara karşı sert davran.” (R 29/53a1)

iş oñar- “işleri yoluna koymak”

oñarsun sizke işleriñizni hem örtsün yazuqlarınıñızni “İşlerinizi yoluna koysun ve günahlarınızı bağışlasın.” (R 33/26a1)

işi tüş- “işi düşmek”

işiy tüşse iwme sabır birle ayt “(Birine) işin düşerse acele etme sabırla söyle.” (KB 586)

iz köpürt- “kaçmak, tozu dumana katmak”

yağı körse alp er köpirtür izig “Yiğit kişi düşmanı görünce tozu dumana katar.” (KB 2382)

iz tüz- “bir yol tutturmak”

taķı bir sebep kör bu edğü isiz - yakınlık yolındın tüzet tüzse iz “İyi ya da kötü yol tutturmanın bir sebebi de (insanların) dostluk kurduğu kimselerle ilgilidir.” (KB 886)

ķadğı yi- “gam yemek, kaygılanmak”

meniñ ķadğumu sen yime ay ķadaş “Ey kardeş! Sen benim için kaygılanma.” (KB 4823)

ķadğı yut- “kaygı duymak, kaygılanmak”

ķadaşı tapa bardı ķadğı yutup “Kaygılanıp kardeşine gitmek üzere yola koyuldu.” (KB 6284)

ķan sor- “kan emmek, öldürmek”

basınsa üzer baş sorar öz ķanı “Kendilerine baskı gelince kafa koparır, kan emerler.” (KB 655)

ķan tük- “kan dökmek, öldürmek”

ķişi neñni alma yime tükme ķan “Başkasının malını alma ve kan dökme.” (KB 1395)

ķanat ķodı tut-/ķanat ķudı tut- “alçak gönüllü olmak, şefkat göstermek”

ķodı tutğıl ķanatınıñı kirtgünüglilerke “İman edenlere karşı alçak gönüllü ol.” (R 30/31a2, 3)

ķudı tutğıl ķanatınıñı kærtgünüglilerke “İman edenlere karşı alçak gönüllü ol.” (TİEM 195v/2)

ķaş çat- “kaş çatmak, kızmak, öfkelenmek”

ajun külçirer baz alın ķaş çatar “Dünya gülümser; fakat yine alın buruştırur ve kaş çatar.” (AH 205)

kaş köz yaz- “yüzü gülmek”

kulu köñli yükser yazar kaş köze “Kulunun gönlü açılır ve yüzü güler.” (KB 1809)

kaş yazuk tut- “gülmek”

sewinç kılma artuk yazuk tutma kaş “Çok sevinme ve çok gülme.” (KB 6114)

kaşı yazıl- “yüzü gülmek, kaygıdan kurtulmak”

sewinçlig bolur anda yazlur kaşı “Orada sevince kavuşur ve yüzü güler.” (KB 813)

kaşın tüg- “suratını asmak, kaş çatmak”

kaşın tügmese ol bu iki yirig “Eğer bu iki durumda da kızmaz ve suratını asmazsa...” (KB 4211)

kaşın yaz- “yüzü gülmek”

sewinçin turup çıktı kaşın yaza “Sevinç içinde yüzü gülerek kalkıp çıktı.” (KB 5010)

kaşın közin yaz- “yüzü gülmek, kaygıdan kurtulmak”

sewindi ilig yazdı kaşın közin “Hükümdar sevindi ve yüzü güldü.” (KB 5015)

keç kal- “ağırdan almak”

bütünlükün sizdin ol kim keç kalur “Şüphesiz sizden bazıları vardır ki (cihat konusunda) pek ağırdan alırlar.” (R 26/40b3)

kek kör- “sıkıntı çekmek”

kek kördi er “Adam sıkıntı çekti.” (DLT II, s. 104)

kınka tüş- “cezalandırılmak”

uğğay erdimiz belğüleriñke ħor bolmasda aşnu kınka tüşmezde aşnu “Biz, horlanmadan ve cezalandırılmadan önce onun ayetlerine uyacaktık.” (TİEM 235r/9)

kızıl eñ ur- “sorunlarından kurtulmak, iyi duruma gelmek, mutlu olmak”

bu iki birle er kızıl eñ urur “İnsan bu iki şeyle mutlu olur.” (KB 992)

kiðin sal- “ertelemek”

kiðin salar olarnı atanmış öðke tegi “Fakat onları takdir edilmiş bir vakte kadar erteliyor.” (R 30/59a3)

kişi al- “evlenmek”

ol kişi aldı mu “O, evlendi mi?” (DLT II, s. 266)

kişilig al- “evlenmek”

kişilig almanlar ortak katıglı tişilerni kértgüingınçe tégi “Tanrı’ya ortak koşan kadınlarla inanıncaya kadar evlenmeyin.” (TİEM 26v/8)

kişiligke bër- “evlendirmek”

yana kişiligke bërmenj ortak katıglı erenlerke anlar kértgüingınçe “Yine (kızlarınızı) Tanrı’ya ortak koşan erkeklerle inanıncaya kadar evlendirmeyin.” (TİEM 26v/9)

ğodı id- “göndermek”

ğodı idmiş turur ‘aziz ü rahimniñ ulaşu yarlıkağan “Aziz, çok merhametli ve rahman olan (Tanrı) tarafından gönderilmiştir.” (R 33/86a2)

ğor teg- “ziyana uğramak”

biz ğor tegmişlerdin mü miz “Herhâlde biz ziyana uğrayanlarız.” (TİEM 395r/5)

kök kes- “kökünü kazımak, öldürmek”

ğamuğ ig ölüm birle kesmez bu kök “Bütün hastalıklar ölümle sonuçlanmaz.” (KB 5991)

kök üz- “kökünü kazımak, öldürmek”

ecel can tirer kör üzer bu köküñ “Bak! Ecel can topluyor; senin de kökünü kazır.” (KB 5383)

kökini ğazı- “kökünü kazımak, yok etmek”

‘adavet kökini ğazıp sen köçür “Düşmanlığın kökünü kazıyıp ortadan kaldır.” (AH 338)

köküz ker- “böbürlenmek”

iki künlük erter ajunuğ bulup - negülük kerdı köksin ğaya teg bolup “İki günlük geçici dünyayı bulunca neden kaya kesilip böbürlendin?” (KB 1535)

köküz ük- “kalbinden geçeni gizlemek”

bilinler anlar ükerler köküzlerini yaşınsalar andın “Bilin ki onlar, ondan saklanmak için kalplerinden geçeni gözlerler.” (TİEM 163r/8)

köni ğurı- “derisi kurumak, ölmek”

anıg köni ğurıdı “Onun derisi kurudu yani öldü.” (DLT II, s. 219)

könike tut- “doğrulamak, tasdik etmek”

*kértgününler aňar kim indürdümiz **könike tutuđlı** anı kim silerniň birle* “O, beraberinizdekini doğrulamak üzere gönderdiğimizize iman edin.” (TIEM 64r/9)

könül açıl- “ferahlık duymak, içi açılmak”

könül açlur anda bu can yimlenür “İnsanın içi açılır ve ruhu zevk alır.” (KB 2465)

könül açıldı “İçti açıldı, ferahladı.” (DLT I, s. 192)

könül açıt- “incitmek, kalbini kırmak”

*ol anig **könliň açitti*** “O, onun kalbini kırdı.” (DLT I, s. 199)

könül ağır kııl- “gücenmek, gönüllenenmek”

*ağır kıılma **könülün** maňa ay kadaş* “Ey kardeş bana gücenme.” (KB 4873)

könül ağırı-

1. kalbi kırılmak.

*irig sözke **ağırır **könül** kıç yılın*** “Kaba sözün gönül kırgınlığı uzun yıllar sürer.” (KB 3430)

2. canı sıkılmak.

*aşıň sinmegey tek **könül ağırıgay*** “Yediğın içine sinmez; sadece canın sıkılır.” (KB 4586)

könül al-

1. gönül almak, kırılan bir kimseyi güzel bir davranışla hoşnut etmek.

*tiril eğgü fi 'lin **könüller alıp*** “Güzel davranışlarınla gönüller alarak yaşa.” (AH 365)

2. cezb etmek, kendine meyl ettirmek.

*bezenip kör itnip **könülüğ alır*** “Süslenip insanı cezb eder.” (KB 5232)

könül alçaķ tut- “alçaķ gönüllü olmak”

könül tutsa alçaķ yaruķ tutsa yüz “Alçaķ gönüllü ve güler yüzlü olmalı.” (KB 2576)

könül ba-

1. gönül bağlamak, severek bağlanmak, içten bağlanmak.

*kelür bolsa dünya **könül bamasa*** “Gelen dünyaya (dünya nimetlerine) gönül bağlamasa...” (KB 3446)

2. inanmak.

tañrı üze köñül badımız “Biz Tanrı’ya inandık.” (TİEM 121r/4)

köñül bas- “duygularına hâkim olmak”

öz igdiş kerek keç sinamiş yılın - köñül basmış erse köñitmiş yolın “Özel saki, yıllarca denenmiş, duygularına hâkim, doğru yolu bulmuş biri olmalıdır.” (KB 2884)

köñül baş bol- “gönlünü yaralamak, üzme”

bu söz sözlemegil köñül bolğa baş “Bu sözü söyleme, gönlüm yaralanır.” (KB 3826)

köñül baş kıl- “gönlünü yaralamak, üzme”

maña buşmağıl sen köñül kılma baş “Bana gücenme ve kendini üzme.” (KB 3965)

köñül bedük tut- “mağrur olmak”

bedük tutsa köñlün bu sü başlar er “Askere komuta eden kişi kendine aşırı güven duyarsa...” (KB 2296)

köñül bër-/köñül bir-

1. gönül vermek, sevmek.

awındım bu dünyaka köñlüm birip “Bu dünyaya gönül verip avundum.” (KB 1171)

2. isteyerek vermek, gönüllü olarak vermek.

eger köñül børseler silerke nersedin andın özün yèñler siñgen tatlığ “Eğer ondan birazını kendileri gönüllü olarak verirlerse onu da içinize sinerek yeyin.” (TİEM 58r/6)

köñül bert- “yüreği kabarmak, üzüntüye kapılmak”

köñül bertti yaşı yuwuldı közün “Üzüntüye kapıldı ve gözünden yaş aktı.” (KB 4902)

köñül bertiş- “gönlünü kırmak”

olār bir ekindiniñ köñlin bertişdilēr “Onlar birbirlerinin gönlünü kırdılar.” (DLT II, s. 63)

köñül bulna- “duygularının esiri olmak”

köñül bulnasa boldı erksiz kişi “İnsan, duygularının esiri olursa iradesizleşir.” (KB 3855)

köñül büt- “güven duymak, emin olmak”

köñül bütmeşe erke artuğ mun ol “Kişi güven duymazsa büyük sıkıntıdır.” (KB 2151)

köñül çökür- “karamsarlığa kapılmak, kötümserleşmek”

köñül çökürme özüñni awıt “Karamsarlığa kapılma, kendini avut.” (KB 1551)

könül isit- “gönlünü hoş etmek, birinin sevgisini kazanmak”

çıkıp edgü yarlıg tegürse tilin - er at köñli mundağ isitse alın “Çıkıp iyi buyrukları bizzat vermeli, hizmette bulunanların sevgisini böylece kazanmalıdır.” (KB 2546)

könül kal-

1. hatırı kalmak.

keliglişi kelgey kalı kelmese - köñül kalmağay kör anıñda basa “Gelen gelecektir; eğer gelmezse de ondan sonra hatırı kalmaz.” (KB 4650)

2. geçimsiz olmak.

eger bir tişi kişi korksa begindin köñül kalmağ azu yüz ewürmek tarlık yoğ anlar ekki üze yaraştırmağları “Eğer bir kadın kocasının kendisiyle geçimsiz olmasından veya ona yüz çevirmesinden korkarsa aralarında bir sulh yapmaları (durumunda) onlara bir günah yoktur.” (TİEM 73v/4)

könül karar- “duyarsızlaşmak, yüreği kararmak”

haram birle artuğ karardı köñül “Haramla yürek fazlaca karardı.” (KB 6461)

könül kiçig tut- “alçak gönüllü, mütevazı olmak”

uluğ bolduñ erse kiçig tut köñül “Ne kadar yücelirsen yücel yine de alçak gönüllü ol!” (KB 4532)

könül kötür-

1. vazgeçmek.

cafalıg ajundın kötürdüm köñül “Bu cefalı dünyadan vazgeçtim.” (KB 3790)

2. böbürlenmek, gururlanmak.

tapuğka tayanma kötürme köñül “Yaptığın hizmete bakarak böbürlenme.” (KB 4091)

könül қоdқи tut- “alçak gönüllü olmak”

könül қоdқи tuttu tilin söz süçig “Alçak gönüllü davrandı ve tatlı dille konuştu.” (KB 1696)

könül sı- “kalp kırmak”

bu iş tuş yükin yüđ suma köñlini “Eşinin dostunun yüküne katlan, kalplerini kırma.” (KB 4264)

könül sın- “kalbi kırılmak”

köñül sına *hasmı bayat 'adli tap* “Kalp kırılırsa karşılığı doğrudan Tanrı adaletidir.” (KB 3351)

köñül tar kııl- “yüreğini karartmak, karamsarlaşmak”

sakınç kağgu birle köñül kıılma tar “Bu kaygı ve üzüntüyle yüreğini karartma.” (KB 6183)

köñül til biriktür- “özü sözü bir olmak, olduğu gibi görünmek”

köñül til biriktür süçig tut sözüñ “Tatlı sözlü ve özü sözü bir ol.” (KB 4280)

köñül til kıçig tut- “mütevazı olmak, büyüklenmemek”

köñül til kıçig tut bedütme özüñ “Söz ve davranışlarıyla alçak gönüllü ol, büyüklenme.” (KB 1282)

köñül tumlıt- “sevimsiz gelmek, bir şeyden soğutmak”

küwezlig asıgsız köñül tumlıtur “Büyüklenmek faydasızdır; insanları insandan soğutur.” (KB 2120)

köñül tut-

1. can kulağıyla dinlemek.

söz aytur özüm sen maña tut köñül “Sana sorum var; beni can kulağınla dinle.” (KB 1656)

sözümni unıtma maña tut köñül “Sözümü can kulağıyla dinle ve unutma.” (KB 1167)

2. gönül vermek.

sewinç erse kıdın köñül tut aña “Sonunda mutluluk olacaksa ona gönül ver.” (AH 371)

köñül tüz-

1. gönül bağlamak.

köñül tüzdi rabka kamuğdın sınar “Her hususta Tanrı’ya gönül bağladı.” (KB 1786)

2. yapacağı şeylerin doğruluğundan emin olmak, bir kuşkusu kalmamak.

köñül tüzdi ilig kör anda naru - budunka birü turdı eđgü törü “Ondan sonra hükümdar gönül rahatlığı içinde halka iyi kanunlar yapmaya devam etti.” (KB 3093)

köñül ula- “gönülden bağlanmak”

bayatka tapuğ kılsa köñlin ulap “Gönülden bağlanarak Tanrı’ya ibadet etse.” (KB 3445)

köñül ur-

1. teselli etmek.

añar ta'ziyet kıldı köñli urup “Ona başsağlığı diledi ve onu teselli etti.” (KB 6304)

2. gönül vermek.

köñül urdumuz taķı saña “Sana gönül verdik.” (TIEM 406v/1)

3. tevekkül etmek, güvenmek.

tañrı üze köñül ursun mü'minler “Müminler yalnızca Tanrı'ya tevekkül etsinler.” (R 27/26a1)

köñül üz- “gönlünden çıkarmak, el çekmek”

ķatıqlan köñül mundın üzgil bura “Gayret et ve bunu gönlünden çıkar.” (KB 6630)

köñül yalñu- “yüreği tutuşmak, aşırı heyecanlanmak”

çiçeklikte sandwaç ünün sumlıdı - üdiklig eşitti köñül yalñudı “Bahçede bülbül bilinmeyen bir dilden seslendi; bunu duyan sevdalının yüreği tutuştu.” (KB 5972)

köñül yarut- “müsterih olmak”

közin yirke tıkti yaruttı köñül “Müsterih bir şekilde gözünü yere dikti.” (KB 769)

köñül yay- “güven duymamak, kuşkuda kalmak”

ıdı çın bütün keç kerek er köni - köñül yaymasa ötrü tutsa munı “Çok dürüst, güvenilir ve oldukça doğru kişi olmalı; böylece ona güvenmeli, kuşkuda kalınmamalı.” (KB 2744)

köñül yilküt- “sevinçten coşkuya kapılmak, sevinç ve heyecandan içi içine sığmamak, yürek hoplatmak”

ulus kend bezendi köñül yilkütür “Şehir ve memleket coşkun bir sevince kapılır.” (KB 3104)

köñül yükse- “gönlü açılmak”

ķalı köñli yükser yazar ķaş köze “Kulunun gönlü açılır ve yüzü güler.” (KB 1809)

köñli bış- “olgunlaşmak”

negü tir eşit köñli bışmış ķişi “Olgunluğa erişmiş kişi ne der, dinle.” (KB 6165)

köñli isin- “birine içi ısınmak, sevgi duymak”

isinse er at köñli edgü bolup “Hizmetindekilerin sevgisini kazanıp iyi olmalı.” (KB 2179)

köñli ķiñ bol- “cömert olmak”

tariğçi kişiler bolur köñli kiñ - bayat birmişindin tutar köñli kiñ “Çiftçiler cömert olurlar; Tanrı’nın verdiğiinden gönüllerini geniş tutarlar.” (KB 4416)

köñli kiñ tut- “cimri olmamak, geniş gönüllü olmak”

tariğçi kişiler bolur köñli kiñ - bayat birmişindin tutar köñli kiñ “Çiftçiler cömert olurlar; Tanrı’nın verdiğiinden gönüllerini geniş tutarlar.” (KB 4416)

köñli tiril- “huzur bulmak”

kelü birse devlet yomıtsa bu neñ - kişi köñli tirlür bolur kızğu eñ “Talih kendine güler ve servet edinirse; insanın gönlü huzura kavuşur ve mutlu olur.” (KB 3073)

köñli toğ- “gözü doymak, olanla yetinmek”

negü tir eşit dünya koğmuş kişi - yayığ dünyaka köñli toğmuş kişi “Dünyayı bırakmış, vefasız dünyaya gönlü doymuş kişi ne der, dinle.” (KB 4730)

köñli tüş- “üzülmek, hüzünlenmek”

kelip qarşıka kirdi köñli tüşük “Üzgün bir şekilde gelip sarayına girdi.” (KB 1111)

köñline sıg- “içine sinmek”

ilig köñline sıgdı erse tapuğ - elig birdi devlet açıldı kapuğ “Yaptığı hizmet hükümdarın içine sinince talihi yaver gitti ve önünde kapalı kapılar açıldı.” (KB 1607)

köñülke sıgur- “sevmek, gönlünde yer vermek”

eşittim köñülke sıgurdım anı “Onu dinledim ve sevdim.” (KB 3860)

köñülke tokı- “iyice aklında tutmak, aklına yerleştirmek”

bu beytig okı sen köñülke tokı “Bu beyti oku ve iyice aklına yerleştir.” (KB 2253)

körüş al- “ibret almak”

körüş alıñlar ay hıred idileri “Ey akıl sahipleri! İbret alın.” (TİEM 403v/2)

köz kemiş- “bakmak”

kılgıl maña ap meniñ üçün köşk bolğay kim köz kemişgey men müsā tañrısıña “Bana bir kule yap ki ona (çıkıp) Musa’nın Tanrısına bakayım.” (R 32/26a3)

köz köñül açıl- “gözü gönlü açılmak”

yete baksa köñlüñ açılğa közüñ “İyice bakarsan gözün gönlün açılacaktır.” (KB 5392)

köz kulak tut- “göz kulak olmak, bir şeyi bir kimseyi gözetmek, dikkat etmek”

ilig köz kulağ tuttu ilde kamuğ “Hükümdar memlekette her şeye göz kulak oldu.” (KB 436)

köz tik- “göz koymak, göz dikmek”

biregü bay ewlik tiler östikip - tağı biri körklüg tiler köz tikip “Kimisi zengin kadınla evlenmek için çabalar; bir diğeri de güzele göz diker.” (KB 4487)

köz tut-

1. görmek.

hemişe köz tutar sen hıyānetleri üze “Onların hıyanetlerini daima görürsün.” (R 27/28a3)

2. gözetmek, beklemek.

azu mu ayurlar koşuğçı turur köz tutar mu anar ölüm ağırlıqlarıña “Yoksa onlar: ‘O, bir şairdir; onun ölüm felaketine uğramasını bekliyoruz mu?’ diyorlar.” (TİEM 386/4)

köz tutuñlar ançağa tegi keldürginçe tañrı öz buyruķını “Tanrı, emrini getirinceye kadar bekleyin.” (R 29/18a3)

3. gözetlemek.

anlar kim köz tutup tururlar siziñ birle “Onlar sizi gözetleyip dururlar.” (R 26/96a1)

4. ummak.

köz tutar arturmaķımni haķķa “Üstelik (nimetlerimi) daha da artırmamı umar.” (TİEM 427v/9)

köz yarut- “sevinmek, sevinçten gözleri parlamak”

muni ma ayu bir yarut bu közüğ “Bunu da açıklayıver ve beni sevindir.” (KB 2434)

köz yiti kıı- “dikkat etmek”

anıñ ma ‘nisi bil yiti kıı bu köz “Dikkat et ve bunun anlamını bil.” (KB 1252)

közde aķın aķıt- “gözden sel gibi yaş akıtmak, gözlerinden yaş boşanmak”

oķadı bu oğlın öziñe yaķın - tutup kuçtı közde aķıttı aķın “Oğlunu yakınına çağırđı, tutup kucakladı ve gözlerinden sel gibi yaş akıttı.” (KB 1160)

közde ilger- “gözüne ilişmek”

kaçan tēgse olarķa közde ilgerip tezginiqli yekdin yāđ kııurlar “Gözlerine şeytandan bir vesvese iliştiğı zaman hemen Tanrı’yı hatırlarlar.” (TİEM 131r/3)

közi açıl- “gözü açılmak, gerçeğı görmek”

munuñ ma'nisi uksa açlur közi “İnsan bunun anlamını kavratsa gerçeği görür.” (KB 1138)

közi toğ- “gözü doymak, ihtiraslarından arınmak”

közün toğtu köñlün yime amrulup “İhtiraslarından arındın, yüreğin sükûnete kavuştu.” (KB 5760)

közi yolka bol- “gözü yolda olmak”

ewlig toğgursa közi yolka bolur “Ev sahibi misafiri doyurunca (misafirin) gözü yolda olur.” (DLT II, s. 50)

közüg yarut- “sevinmek, sevinçten gözleri parlamak”

sakınç kağgu bolsa yuluğlar özüg - sewinç bolsa sewnür yarutur közüg “Kara günde kendini feda eder, iyi günde de sevinir, gözleri sevinçle parlar.” (KB 3411)

kuğı id-

1. yere batırmak.

emin mü boldıñızlar öñdün kim kök içinde turur kuğı idmağıdın silerni yerde “Gökte olanın sizi yere batırmayacağından emin misiniz?” (TİEM 417v/1)

2. alçaltmak.

kuğı idğan kötürgen “O, alçaltan ve yükseltendir.” (TİEM 394v/5)

kułak tut- “dinlemek”

ayayın men anı kułak tut maña “Beni dinle; sana onu anlatayım.” (AH 266)

kułak tutsa idi yarlıkına sezā turur “Rabbinin emirlerini dinlese onun için uygun olur.” (TİEM 438r/5)

kur ba- “bir şeyi kararlaştırmak, kesinleştirmek”

üküş edğü sözler tilin sözledi - işiñ itke men tip katıg kur badı “Diliyle çok güzel sözler söyledi; ‘İşini yapacağım.’ diye kesin söz verdi.” (KB 542)

kur'a kemiş- “kura çekmek”

kur'a kemişdi boldı basıkmışlardın “Kura çekti ve mağlup edilenlerden oldu.” (R 34/38a3)

kuyrıku kesil- “ardı kesilmek”

bularnıñ kuyrıkları kesilmiş turur tañ başındalar “Sabaha çıkarlarken bunların ardı kesilmiş olacaktır.” (TİEM 194v/7, 8)

küçin tut- “zorla bir iş yaptırmak”

biz kirtgündümüz yarlıkamak için bizni hatâlarımızı ol kim küçin tuttuğ bizni anıñ üze sihrdin
“Biz, hatalarımızı ve bize zorla yaptırdığın sihri bağışlaması için Rabbimize iman ettik.” (R 31/57b2)

küçsüz tut- “güçsüz bulmak, zayıf görmek”

küçsüz tutar erdi bir ögürni olardin “Onlardan bir zümreyi zayıf görürdü.” (R 32/4a3)

küfr ketür- “inkâr etmek”

anlar kim kararadı yüzleri küfr ketürdünüz mü bitmişizdin soñ “(O gün) yüzleri kararanlara şöyle denilir: İnanıktan sonra inkâr mı ettiniz?” (TIEM 48r/9)

küler yüz ur- “güler yüz göstermek”

ayada tutar sen küler yüz urup “Güler yüz göstererek insanı el üstünde tutarsın.” (KB 717)

küni toğ- “yıldızı parlamak, işleri yoluna girmek”

budunğa asıg kılsa toğsa küni “Halka yararlı olup böylece yıldızı parlamalı.” (KB 2010)

küni tüner- “günü kararmak, ölmek”

yaruğ can üzüldi tünerdi küni “Nurlu can (bedenden) koptu ve güneşi karardı (öldü).” (KB 1520)

küni yaru- “yıldızı parlamak, şansı yaver gitmek”

köni kayda bolsa yarıyur küni “Dürüst insanın her yerde şansı yaver gider.” (KB 2789)

meded bër- “yardım etmek”

men meded bërür men sizke miñ ferıştelerdin biri soñınça biri kelgenler “Ben peşpeşe gelen binlerce melek size yardım ederim.” (R 28/68b1)

mejiz al kıl- “mahcup etmek, yüzünü kızartmak, utanç içinde bırakmak”

bu hile bile kıl yağı mejzi al “Bu hile ile düşmanı utanç içinde bırak.” (KB 2356)

mejiz qarart- “surat asmak, öfkelenmek”

ilig buştı artuğ qarartı mejiz “Hükümdar öfkeleni ve suratı fazlaca asıldı.” (KB 629)

mejiz kızart- “yüzü gülmek, işleri yolunda olmak”

bu begler isiz bolmağınça isiz - ol ilde sewinçin kızartmaz meñiz “Beyler kötü olmadıkça o memlekette kötülerin sevinç içinde yüzleri gülmez.” (KB 892)

meñiz kızıl qol- “sürekli mutlulukta olmak, işlerinin her zaman yolunda gitmesini istemek”

qalı qolsa sen tutçı meñziñ kızıl - köni bol qutulduñ sen inçin tiril “Eğer mutluluğunun sürekli olmasını istiyorsan, dürüst ol, huzur içinde yaşarsın.” (KB 4295)

meñzi aq- “beti benzi atmak”

anıñ meñzi ağıdı “Onun beti benzi attı.” (DLT I, s. 107)

mesel tokı- “misal göstermek”

tokıdımız silerke meseller “Sizlere misaller de gösterdik.” (TİEM 192r/1)

tokıdı tañrı bir mesel iki er birle “Tanrı şu iki kişiyi de misal gösterdi.” (R 30/69b1, 2)

mesel ur- “misal göstermek”

urdu tañrı bir mesel bir qul alınmış erkedmes umas nerse üze “Tanrı hiçbir şeye gücü yetmeyen ve başkası tarafından alınmış bir kulu misal gösterdi.” (R 30/68b2)

minnet ur-

1. başa kakmak, yaptığı iyiliği yüzüne vurmak.

tüzü halkqa barça qılur edgülik - yana minnet urmaz kişike külik “Bütün halka her türlü iyiliği yapar ve yaptığı iyiliği insanların yüzüne vurmaz.” (KB 857)

2. lütfetmek.

minnet urdu tañrı biziñ üze küdezdi tamu qınıdın “Tanrı bize lütfetti ve cehennem azabından korudu.” (TİEM 386r/2)

muqir kel- “itiraf etmek”

muqir keldimiz yazuqlarımızqa nek bar mu çıqmaqqa yoldın “Günahlarımızı itiraf ettik; fakat çıkacak bir yol var mı?” (R 35/29a1)

mün ur- “iftira etmek”

maña mün ururlar bu atım üçün “Bana bu adımdan (namımdan) dolayı iftira ederler.” (KB 690)

oğul kız tut- “evlat edinmek”

aydılar tut(tı) tañrı oğul kız “Tanrı evlat edindi, dediler.” (TİEM 14r/3)

oķ teg- “mirastan pay düşmek”

aņār bir oķ tegdi “Ona mirastan bir pay düştü.” (DLT I, s. 96)

oruķdın keç- “israf etmek”

ol sewmes oruķdın keçigilerni “O, israf edenleri sevmez.” (TIEM 109v/1)

or(u)nı ķuruğ ķal- “yeri boş kalmak”

ķuruğ ķaldı ornı irildi işim “Arkadaşım ortadan kayboldu, yeri boş kaldı.” (KB 1576)

orunķa ķal- “halef olmak”

orunķa ķaldı anlarda kedin yawuz ‘ayāllar “Ondan sonra arkalarından kötü evlatları halef oldular.” (TIEM 226v/1)

otķa at- “(kendini) ateşe atmak, birisini zor duruma düşürmek”

özün otķa atma bu dünya için “Bu dünya için kendini ateşe atma.” (KB 1375)

öç al- “öç, intikam almak”

ödleg öçin aldı mu “Felek öcünü aldı mı?” (DLT I, s. 92)

öç sür- “öç, intikam almak”

kim öç sürse sulm tegmişinde kidin bu ögür yok olar üze hiç yol “Kim zulme uğradıktan sonra öç alırsa artık onların üzerine (ceza için) hiçbir yol yoktur.” (R 36/27b1)

öd ur-/üç ur-

1. mühlet vermek.

ķaçan keldi erse mūsā öd urmuşumuzķa “Musa kendisine mühlet verdiđimiz zamanda geldiđinde...” (R 28/21b1)

2. söz vermek, takdir etmek.

üç urur taņrı anlarķa ķertgündiler taķı ķıldılar eğgülıkler “Tanrı iman eden ve iyilik yapanlara söz verir.” (TIEM 81r/7)

öğlek atın min- “feleğin atına binmek, ölüm yolculuğuna başlamak”

anasında toğsa atansa atı - müsafir bolup mindi öğlek atı “Anasından doğup adı konulduğundan itibaren bu dünyaya konuk olup ölüm yolculuğuna başladı demektir.” (KB 1388)

öfke siñir-/öwke siñür- “öfkelerini içine atmak”

ol öfke siñirigli ol “O, öfkelerini içine atandır.” (TİEM 180v/3)

ol öwke siñürgen ol “O, öfkelerini içine atandır.” (R 30/6a3)

ög bilig yetür- “kavramak, iyice anlamak, akıl erdirmek”

yanut birdi ögdülmüş aydı ilig - yetürdi bu işke tükel ög bilig “Ögdülmüş cevap vererek: ‘Hükümdar bu işi iyice kavradı.’ dedi.” (KB 3025)

ög yetür- “aklını toparlamak, durumu kavramak, mantıklı davranmak”

sıgıt kodtı ay toldı yetürp ögin “Ay Toldı ağlamayı bıraktı ve aklını toparladı.” (KB 1517)

ögi işke yak- “bir işin üstesinden gelmek, bir işi yapabilmek”

bilig bolmasa işke yakmaz ögi “Bilgi olmasa bu işin üstesinden gelemez.” (KB 1968)

ögi tiril- “akıllanmak, kavrama, anlama yeteneği artmak”

tirildi ögi hem koyuldu bilig “Anlama yeteneği arttı ve bilgisi derinleşti.” (KB 3070)

ögi tügül- “akıl erdirememek, akılı takılmak”

tügüldi ögi köñli yetlümedi “Bir yerde akılı takıldı ve işin içinden çıkamadı.” (KB 1573)

ögi yet- “akılı ermek, bir şeyi anlayıp kavramak”

negü tir eşitgil ögi yetmiş er - ölümüg ölümde oza uķmış er “Akılı eren ve ölümü ölümünden önce kavramış insan ne der, dinle.” (KB 1475)

ögi yit- “bilincini yitirmek, kendinden geçmek”

ķoradı küçi künde yitti ögi “Gücü günden güne azaldı ve bilincini yitirdi.” (KB 1062)

öğüt uķ- “öğüt almak”

belgürt(t)ümüz ök silerke bolğay kim siler öğüt uķķay siler “Umulur ki öğüt alırsınız diye size ayetleri açıkladık.” (TİEM 398v/7)

ökünç yi- “pişmanlık duymak”

sözin kesti oğlın ķuçup yığladı - ulındı yana ol ökünçler yidi “Sustu. Oğlunu kucaklayıp ağladı; pişmanlık duyup inledi.” (KB 1510)

ölümke yüz ur- “ölümü göze almak”

munuķsa yağı yüz ölümke urur “Düşman bunalırsa ölümü göze alır.” (KB 2391)

öñdi ur- “yasa koymak”

ilin itse bassa tüz öñdi urup “Memleketi düzenleyerek iyi yasalar koymalı.” (KB 2179)

örtüglüg kel- “gizli olmak, gizlenmek”

örtüglüg kelmez tanrı üze olardın nerse “Onlardan hiçbir şey Tanrı’ya karşı gizlenemez.” (R 35/31a3)

örü kötür- “yüceltmek, değer vermek”

ağırladı ança kötürdi örü “Bazen ona değer verdi ve yüceltti.” (KB 1717)

özin bas- “kendine hâkim olmak”

negü tir eşitgil özin kışğan er - esen tirlür inçin özin başğan er “Kendini sürekli öz kontrolünde bulunduran kişi ne der, dinle; kendine hâkim kişi sürekli esenlik içinde yaşar.” (KB 965)

özin bir sıyardın tart- “itaatsizlik etmek, yan çizmek”

kaçan edğülük kılşa-miz ādemi üze yüz ewrer özin bir sıyardın tartar “İnsana bir iyilik yaptığımız vakit yüz çevirir ve itaatsizlik eder.” (R 31/77b2)

özin kıs- “kendini sürekli kontrol altında bulundurmak, nefsine hâkim olmak”

negü tir eşitgil özin kışğan er - esen tirlür inçin özin başğan er “Kendini sürekli öz kontrolünde bulunduran kişi neder, dinle; kendine hâkim kişi sürekli esenlik içinde yaşar.” (KB 965)

özindin at- “uydurmak”

azu ayurlar mu özindin at(t)ı tēp “Yoksa onu uydurdu mu diyorlar?” (TİEM 164r/4)

özüg tut- “kendine hâkim olmak”

ayur serneyin men tutayın özüg “(O hâlde) ben sabredeyim ve kendime hâkim olayım, der.” (KB 558)

pend bër-/pend bir- “öğüt vermek, nasihat etmek”

atañ öldi bardı saña birdi pend “Baban öldü gitti ve bu ölümüyle sana öğüt verdi.” (KB 5154)

pend bërgil eger asıg kılşa pend “Eğer fayda edecekse öğüt ver.” (TİEM 440r/9)

pend bëriñ olarğa “Onlara öğüt verin.” (R 26/11b3)

pend tap- “öğüt tutmak, öğüt almak”

Güner, G.

*belgürtür belgüleri ni kişilerke bolğay kim anlar **pend tapğaylar** “Ayetlerini insanlara açıklar; umulur ki öğüt alırlar.” (TİEM 27r/3)*

rāst tur- “doğru olmak”

*bütünlükün tañrıñız bir tañrı turur **rāst turuñlar** anıñ birle “Şüphesiz tanrınız tek bir Tanrı’dır; onun için doğru olun.” (R 35/75a1)*

rūzgār bër- “mühlet vermek, bir iş veya borç için belirli bir süre tanımak”

***rūzgār bërdim** anlarğa “Onlara mühlet verdim.” (TİEM 186v/1)*

saf tut- “sıra sıra dizilmek, saf tutmak”

*biz **saf tutuğlılar-miz** “Biz saf tutanlarız.” (R 34/43a2)*

sağal tut- “kendine borçlu duruma düşürmek, minnet altında bırakmak”

*yağıg kul kılayın tise sen tükel - töküp id saw altun sunup **tut sağal** “Düşmanı tümüyle kendine kul etmek istiyorsan, som altın dökerek minnet altında bırak.” (KB 4277)*

sağınç yi- “gam yemek, kaygı duymak, kaygı çekmek”

*kimerse bu künlük tilese sewinç - isizlik kıtur ol yarın **yir sağınç** “Kim ki yalnızca bu günü düşünürse, o kötülük eder, gelecekte kaygı çeker.” (KB 913)*

saw pend bul- “düşünmek, öğüt almak”

*bolğal kim anlar **saw pend bulğaylar** “Umulur ki onlar öğüt alırlar.” (TİEM 129r/3)*

sawı bar- “anılmak”

*çawıkça kim erse bu yalğan tilin - **sawı bardı** yalñuğ ara sen bilin “Her kim bu yalan sözleriyle tanınırsa bil ki insanlar arasında daima öyle anılır.” (KB 1671)*

selām bër- “selam vermek”

*kaçan selām bërilse siler selām birle **selām bëriñler** andın körklügrek birle “Size selam verilince ondan daha güzel bir selamla selam verin.” (TİEM 68v/1)*

sewüglügke tut- “çok sevmek, tutulmak, vurulmak”

*yana **tut(t)uñızlar** buzağunı **sewüglügke** anda kedın “Sonra onun arkasından sizler buzağıya tutuldunuz.” (TİEM 6v/7)*

sewünç bër-/sewünçi bër- “müjdelemek”

*biz ıdıtımız sèni tanuķ **sewünç bérigli** kórķutuđlı* “Biz seni tanık, müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik.” (TİEM 376v/4)

*aydılar kórķmađıl biz **sewünçi bérür-miz** sana bir biliglig oğul birle* “Dediler ki: Korkma, biz sana bilgin bir oğul müjdeliyoruz.” (R 30/26b1)

sewünç eşittür- “müjde vermek”

*ermes men meger kórķut(t)açı **sewünç eşit(t)ürügli** ol bodunķa kim kértgünürler* “Ben inanan bir kavim için uyarıcı ve müjde vericiyim.” (TİEM 130r/4)

sewünç eşittürürler “Müjde verirler.” (R 25/25a2)

sığınçu yer bér- “barındırmak”

*anlar kim **sığınçu yer bérdiler** taķı yāri bérdiler* “Onlar (muhacirleri) barındırdılar ve onlara yardım ettiler.” (TİEM 138r/2)

sığardın tur- “kaçınmak”

*eger **sığardın tursa** siz uluğ yazuķlardan* “Eğer büyük günahlardan kaçınırsanız...” (R 26/8b2)

sipās öte- “şükretmek”

sipās öteñler tañrıķa eger siler aņar tapnur erseler “Eğer Tanrı’ya tapıyorsanız ona şükredin.” (TİEM 20r/2)

sipās ur-

1. başa kakmak.

*sipās **urur** seniñ üzele boyun bérmişleri için* “Onlar İslam’a girmelerini senin başına kakıyorlar.” (TİEM 381v/1)

2. lütfetmek.

*çın-oķ **sipās urdı** tañrı biziñ üze* “Şüphesiz Tanrı bize lütfetti.” (R 30/9a3)

söz kıy- “sözünde durmamak, vaadini yerine getirmemek”

*sözün **kıysa** begler umunç kötrülür* “Beyler sözlerinde durmazlarsa kendilerine güven duyulmaz.” (KB 2812)

söz yolu aç- “söze zemin hazırlamak, söze yol açmak”

*bu şā ‘ir sözi kör **açar söz yolu*** “Şairin bu sözü söze yol açıcıdır.” (KB 1421)

söz yorit- “sözünü yürütmek, nüfuz sağlamak”

az edgüke tegse unıtır özin - yaşıl kökte üstün yoritır sözin “Azıcık rahata kavuşsa, kendinden geçer; mavi göklere egemen olmaya kalkar.” (KB 1124)

sözi yorık bol- “sözü geçer olmak, nüfuz sahibi olmak”

yorık bolsa kimniñ budunka sözi - süciğ tutğu til söz me kuğkı özi “Halk üzerinde sözü geçer kişi, tatlı sözlü ve alçak gönüllü olmalıdır.” (KB 547)

suw kuğı id- “boğmak”

suw kuğı idtımız anlarını teñiz içinde “Onları denizde boğduk.” (TİEM 124r/3)

sütidin adır- “sütten kesmek, emzirmeye son vermek”

eger tileseler ekkegi sütidin adırmağ tilesmekdin olar ekkidin kèşeşmek yazuğ yoğ ol ekki üze “Eğer anne ve baba birlikte isteyerek ve danışarak çocuğu sütten kesmek isterlerse onlara günah yoktur.” (TİEM 29r/3)

şifā bër- “şifa vermek, ferahlatmak”

şifā bergey mü'min bodunlar köñüllerine “Müminlerin kalplerini ferahlatacaktır.” (R 29/10b3)

şük tur- “susmak”

şük tur “Sus!” (DLT I, s. 265)

talāğ bër- “boşamak”

kaçan talāğ bërse siler urağutnı talāğ beringle anlarğa 'iddetlerine “Kadınları boşayacağımız zaman onları iddetlerini gözeterek boşayın.” (TİEM 412r/4)

tamur kör- “nabzını saymak”

otaçı tirildi tamur kördiler “Doktorlar toplandı ve nabzını saydılar.” (KB 1057)

tanuğ kel- “tanıklık etmek”

munuқи bu sözke tanuğ keldi söz “İşte buna şu söz tanıklık etti.” (KB 1713)

tanuğ tik- “tanık bulundurmak”

taқи tanuğ tikiñ kaçan satığ kılışsanız “Alışveriş yaptığınızda tanık bulundurun.” (TİEM 37r/3)

tanuğ ur- “tanık bulundurmak”

kaçan bërse siler anlarğa nek tawarlarını tanuğ uruñlar anlar üze “Mallarımı kendilerine verdiğiniz zaman da yanlarında tanık bulundurun.” (TİEM 58/4)

tanuğluğ bër-/tanuğluğ bir- “tanıklık etmek”

tanuqluk birür bir bayatıg tilin “Diliyle bir olan Tanrı’ya tanıklık eder.” (KB 1021)

tanuqluk bérđi munuñ birle kim biz boyun süngenler “Bununla, biz itaat edenleriz, diye tanıklık et.” (TİEM 44v/1)

taş birle atıl- “kovulmak”

taķı haķıķat üze men sıgındurur men anı saña taķı anıñ oğlanlarını iblisdin taş birle atılmış “Ben, onu ve onun evlatlarını kovulmuş şeytandan (koruman için) senin himayene veriyorum.” (TİEM 41v/5)

taşra toķı- “kınamak”

ķorkmazlar taşra toķıđlınuñ taşra toķımaķına “Hiçbir kınayıcının kınamasından korkmazlar.” (TİEM 87r/9)

tatıg kit- “tadı kaçmak, huzur vermemek”

ķörü barsa tegme işinde ĥatar - ĥatarlıg işig ķörse tatıg kiter “Dikkat edilirse her işinde tehlike vardır; tehlikeli işin ise tadı kaçır, huzur vermez.” (KB 2152)

tatıg kiter- “tadını kaçırmak, rahat ve huzur bırakmamak”

ölüm tutğakı keldi tuttı ĥatıg - ĥutulđu yirim yoķ kiterdi tatıg “Ölümün öncüsü gelip sıkıca yakaladı; kurtulacak yerim yok, her şeyin tadını kaçırdı.” (KB 1352)

temettü’ al- “kâr etmek, faydalanmak”

yēñler temet(t)ü’ alıñlar siler “Yeyiniz; (dünyadan) faydalanınız.” (TİEM 432r/2)

teñde keç- “aşırıya kaçmak”

örtgil biziñ yazuķlarımızı teñde keçtüķümüzi işimiz içinde “Bizim günahlarımızı ve işimizdeki aşırıya kaçmalarımızı bağışla.” (R 25/14b2)

teñdin keç- “aşırıya kaçmak”

ol anıñ birle yazuķsındılar teñdin keçer erdiler “Çünkü isyan ettiler ve aşırıya kaçtılar.” (TİEM 8r/3)

terke tut- “ücretle çalıştırmak”

aydı ikide biri ey atam terke tutğıl anı “(Şuayb’ın) iki (kızından) biri: ‘Ey baba! Onu ücretle çalıştır.’ dedi.” (R 32/17b3)

tesbiħ ay- “Tanrı’yı zikretmek”

ve körgey sen feriştelerni kapsap anlar 'arş yöresinde **tesbih ayurlar** idileriñe “Melekleri arşın çevresini kuşatmış olarak Rablerini zikrederken göreceksin.” (R 35/22a1)

tevbe bër-

1. yalvarmak, tövbe etmek.

tevbe bërdi “Yalvardı.” (TİEM 5v/6)

2. tövbelerini kabul etmek, bağışlamak.

anlarka tevbe bërür men “Ben, onların tövbelerini kabul ederim.” (TİEM 18v/9)

tevbe bërür olar üze “Onların tövbelerini kabul eder.” (R 25/4a1)

tını kesil- “soluğu kesilmek, ölmek”

anuk kimke koğgu kesilse tının “Ölünce malının kime kalacağı açık.” (KB 4698)

tili beğükle- “dili uzamak, pervasızlaşmak”

uruğluğ tariğliğ beğükler tili “Soyluluk ve zenginlik dili uzun kılar.” (KB 4496)

til ét- “ayıplamak”

til étmeñler bir ikindike “Birbirinizi ayıplamayın.” (R 37/61b2)

til tegür- “sözle incitmek, sözle, diliyle kalbini kırmak”

ol añar til tegürdi “O, sözleriyle onu incitti.” (DLT I, s. 266)

tili tuz tam-² “ağzından bal damlamak”

sözi yumşak erdi tili tuz tamar “Yumuşak sözlü idi ve ağzından bal damlardı.” (KB 464)

tilin aç- “konuşmak”

taķı tilwe munduz kişi bu bilin - ayıtmadı beglerke açsa tilin “Yine bil ki kendisine bir şey sorulmadan beylerin huzurunda konuşan kimse deli ve ahmadır.” (KB 963)

tilin oyna- “şakalaşmak, lakırtı etmek”

tilin oynamağıl tıda tut sözüñ “Onlarla lakırtı etme, diline hâkim ol.” (KB 4184)

tilinde yorit- “dilinden düşürmemek”

tilinde yorıttı kamuğ oğdini “Onun her türlü övgüsünü dilinden düşürmedi.” (KB 530)

² Arat, bu birleşik fiilde geçen *tuz* kelimesini *tüz* okumuş ve *tüz tamar* ibaresini “doğru söyledi.” şeklinde anlamlandırmıştır. Dankoff bu kelimeyi *tuz* olarak düzeltmiştir. bk. R. Dankoff, Yüsuf Khāḫ Wājib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turco-Islamic Mirror for Princes, University of Chicago Press, 1983, 262a.

tilke ilin- “dile düşmek, diline dolanmak”

bularniñ tiliñe ilinme adaş “Ey dost! Bunların diline düşme.” (KB 4397)

tirig bar er- “yaşamak”

buyurdi maña namāznu zekātnu tirig bar erginçe “Yaşadıkça bana namazı ve zekatı emretti.” (TİEM 224v/7)

hem buyurdi mañar namāznu hem zekātnu tirig bar erginçe “Yaşadıkça bana namazı ve zekatı emretti.” (R 31/13a1)

tirig köm- “diri diri gömmek, itibarsızlaştırmak”

tümen miñ külüg çawlıg ersiglerig - tişiler anı yirke kömdi tirig “On binlerce anlı şanlı kahramanı kadınlar diri diri toprağa gömdüler (itibarsızlaştırdılar).” (KB 4525)

tiş kııs- “dişini sıkamak, tahammül etmek”

iki ödte kıılma kayu erse iş - hava öwke kelse serip kıısğu tiş “Duygularına ve öfkene kapıldığın iki durumda, hangi iş olursa olsun yapmamak için dişini sıkmalı.” (KB 1453)

tişin uşat- “cezalandırmak, dişini kırdırmak”

ķara ilke yazsa ķuritur başın - tili sözde yazsa uşatur tişin “Avam memlekete karşı suç işlerse hayatını yitirir; konuşurken hata işlerse dişini kırdırır.” (KB 2513)

törke ağ- “yücelmek, saygınlık kazanmak”

anadın tuğuglı biligsiz tuğar - bilig öğrenür ötrü törke ağar “Kişi anasından bilgisiz olarak doğar; bilgi öğrenerek yücelir.” (KB 1681)

törü bir- “kanun koymak”

ķayu beg törü birse ilde köni “Hangi bey memlekette doğru kanun koyduysa...” (KB 2017)

töşek ķat- “zifafa girmek”

ķaçan nikāh kılsa siz mü'minelerni yana boşasa siz olarnı anda burun kim töşek ķatmas siler anlarka “Mümin kadınları nikâhlayıp da zifafa girmeden onları boşarsanız...” (R 33/11a3)

tutsuğ tutuz- “vasiyet etmek”

men añar tutsuğ tutuzdum “Ben ona vasiyet ettim.” (DLT I, s. 346)

tuz etmek kiñüt- “başkalarını yedirip içirmek, cömert davranmak”

negü tir eşitgil ıla atlığı - tuz etmek kijnüt ay kişi kutluğı “İla'nın en ünlü kişisi ne der dinle: Ey insanların kutlusu! İnsanları yedirip içirmekte cömert davran.” (KB 2310)

tügün yazıl- “dügüm çözülmek, bir sorun çözüme kavuşmak”

bilig birdi yalñuk bedüdi bu kün - ukuş birdi ötrü yazıldı tügün “Bilgi verdi, insan bununla yüceldi; akıl verdi, onunla düğüm çözüldü.” (KB 150)

tünni künke ula- “geceyi gündüze katmak”

bu yanlığ beginiñ sewinçin tilep - özin emgetür tünni künke ulap “Sıkıntıdaki beyinin mutluluğu için gecesini gündüzüne katarak zahmete katlanır.” (KB 2964)

tüsi ağ- “tüyleri diken diken olmak”

mini körüp tüsi ağdı “Beni görünce tüyleri diken diken oldu.” (DLT I, s. 177)

tütün kopur- “tozu dumana katmak, ortalığı ayağa kaldırmak”

yana bir arıgsız bu kılkı otun - kişiler ewinde bu kopurur tütün “Kötü hareketlerden biri de kaba yaratılışlı olmaktır; bunlar başkasının evinde ortalığı ayağa kaldırırlar.” (KB 341)

umunç kötrül- “kendisine duyulan güveni yitirmek”

sözün kıysa begler umunç kötrülür - umunç kitti erse neñiñ kotrulur “Beyler sözlerinde durmazlarsa kendilerine güven duyulmaz; güven ortadan kalkınca mal da ortadan kalkar.” (KB 2812)

umunç tut-/umınç tut-

1. ümit bağlamak.

sözün kıyguçı begke tutma umunç “Sözünde durmayan beye ümit bağlama.” (KB 2013)

2. ümit etmek.

anlar kim umınç tutmaslar bizke kavuşmañnı “Onlar ki bize kavuşmayı ümit etmezler.” (TİEM 153v/5)

uruş bér- “vuruşmak”

tokış içre uruş bérdim “Savaşta vuruştum.” (DLT II, s. 7)

usı kötür- “uykusunu kaçırmak, huzursuz etmek”

siziksiz kerek begke sü başçısı - yaraşmaz yağıdın kötürse usı “Şüphesiz ki beye, anlaşımayan düşmanın uykusunu kaçırarak bir kumandan gereklidir.” (KB 2270)

usı uç- “uykusu kaçmak”

usı uçtı *qopdı adaqın öri* “Uykusu kaçtı; ayağa kalktı.” (KB 3952)

usıya kel- “kendine gelmek, akli başına gelmek”

kaçan kim usıya keldi *erse aydı* “Akli başına gelince şöyle dedi.” (R 28/22b1)

ün büt- “sesi kesilmek, sesi çıkmamak”

bükri bolup ün bütër “Beli bükülüp sesi çıkmaz olur.” (DLT I, s. 205)

ün kötür- “alenen söylemek”

sewmes tañrı ün kötürmekni *ésizlik birle sözdin* “Tanrı kötü sözün alenen söylenmesini sevmez.” (TİEM 75v/8)

vaqt bër- “vadetmek”

ançada vaqt bërdi *silerke tañrı êkki gürühdä birisi ol silerke* “Hatırlayın ki Tanrı size iki güruhtan birinin sizin olduğunu vadetti.” (TİEM 132r/2)

vaqt ur- “mühlet vermek”

ançada vaqt urdımız *müsä yalavaçqa kırk tünni* “Bir vakit Musa peygambere kırk gün mühlet verdik.” (TİEM 6v/6)

yād tut- “anlamak”

āsān kıldımız oqıgunı yād tutmaqqa “Kur’an’ı anlaşılması için kolaylaştırdık.” (TİEM 390r/7)

yaqınlıq ula- “yakınlık kurmak”

budunğa tusulğıl muñıya yara - қадаşқа бағır bir yaqınlıq ula “Halka yararlı ol, sıkıntısına yara; akrabalarını bağrına bas, onlarla yakınlık kur.” (KB 3237)

yalğan tē- “yalanlamak”

yalğan tēmedi köñül ne körmişini “Gözleriyle gördüğünü kalbi yalanlamadı.” (TİEM 387r/6)

yalğan tut- “yalanlamak, inkâr etmek”

vāy ol kün yalğan tutuğlılarğa “Vay o gün o yalanlayanların hâline.” (TİEM 437r/5)

eger yalğan tutsalar sēni “Eğer seni yalanlasalar...” (R 25/27b3)

yalğanğa tut- “yalanlamak”

yalğanğa tut(t)ı fermān sıdı “Yalanladı ve isyan etti.” (TİEM 434v/9)

anlar kim tandılar hem yalğankça tuttılar biziñ belgülerimizni “Onlar inkâr ettiler ve ayetlerimizi yalanladılar.” (R 27/25a2)

yanın yat- “yan gelip yatmak, bir çaba içinde olmamak”

tile tutçı tınma tilep yetgü yok - tilep bulmadım tip yanın yatğu yok “Sürekli ara, dileğe ulaşılacak değil; arayıp da ulaşamadım diye yan gelip yatmak yok.” (KB 4783)

yanut bër-/yanut bir-

1. cevap vermek.

yanut birdi hacib kör ay toldıka “Hacip Ay Toldı’ya cevap verdi.” (KB 538)

2. karşılık vermek.

yanut bërür men okıglınıñ okımağınğa “Ben, bana dua edenin duasına karşılık veririm.” (TİEM 22r/2)

3. mükâfatlandırmak.

her-âyine yanut bërür tañrı şükr kılğanlarğa “Tanrı şükredenleri şüphesiz mükâfatlandırır.” (R 25/12b1)

yāri basut bër- “desteklemek”

yāri basut bërse siler olarka “Onları destekleseniz...” (TİEM 81v/5)

yāri bër- “yardım etmek”

anlar kim sığınçu yer bërdiler tağı yāri bërdiler “Onlar (muhacirleri) barındırdılar ve onlara yardım ettiler.” (TİEM 138r/2)

yarlıg sı- “emirden çıkmak, isyan etmek”

yarlıg sıdın ok munda öñdün “Bundan evvel isyan ettin.” (TİEM 161v/1)

yarlıg tut- “itaat etmek”

yarlıgı tutğay miz silerke emeri iş içinde “Bazı hususlarda size itaat edeceğiz.” (TİEM 374v/9)

yarlıgın çık- “yoldan çıkmak, emirlere uymamak”

indürdimiz anlar üze kim küç kıldılar kın kökdin anın kim yarlıgın çıkar erdiler “Biz, o zulmedenlerin üzerine gökten azap indirdik; çünkü onlar yoldan çıkarlardı.” (TİEM 7v/2)

mundağuk sınayur-miz olarnı anıñ birle kim yarlıgın çıkar erdiler “İşte böylece biz yoldan çıkmalarından dolayı onları imtihan ediyoruz.” (R 28/40b1)

yaşın at- “şimşek çakmak”

yaşın atıp yaşnadı “Şimşek çakıp parıldadı.” (DLT I, s. 212)

yazuğ ört- “günah başışlamak”

oñarsun sizke işlerinizni hem örtsün yazuğlarınızni “İşlerinizi yoluna koysun ve günahlarınızı başışlasın.” (R 33/26a1)

yëgü aş bër- “doyurmak”

yëgü aş bërür mü-miz anlarğa eger tilese tañrı yëgü aş bergey añar “Tanrı’nın dilediği zaman doyuracağı kimseleri biz mi doyururuz?” (R 34/10a1)

yilke bir- “yok etmek”

telim yilke birdi seni teglerig - keçürdi ilig teg telim beglerig “O senin gibi çok insanı yok etti; hükümdar gibi birçok beyi öldürdü.” (KB 6123)

yol az-

1. yolunu kaybetmek.

ula bolsa yöl azmāz “İşaret olsa yolunu kaybetmez.” (DLT I, s. 125)

2. yoldan çıkmak.

kim tansa anda kedin silerdin yol azdı oğ köni yoldın “Bundan sonra kim inkâr ederse doğru yoldan çıktı demektir.” (TİEM 81v/7)

yol çıq- “yol görünmek”

añar yöl çıqtı “Ona yol göründü.” (DLT II, s. 22)

yol körgüt- “yol göstermek, kılavuzluk etmek”

tëgme bir bodunğa yol körgütügli bar “Her kavmin bir yol göstereni var.” (TİEM 183v/9)

yol körgüz- “yol göstermek, kılavuzluk etmek”

ey anlar kim taptılar nek yol körgüzeyin mü sizke satıçılığ üze kim kurtğarur sizlerni ol ağırlıq kındın “Ey iman edenler! Size ticaretle ilgili öyle bir yol göstereyim ki sizi gayet acı bir azaptan kurtarır.” (R 38/45a3)

yol yarut- “insanları aydınlatmak, insanlara yol göstermek”

tağı bir kutu bilge ‘alimler ol - olar ‘ilmi halkğa yaruttaçı yol “Ve bir kutluluk da bilge kimselerdir, onların ilmi halkın yolunu aydınlatır.” (KB 4341)

yoldan azıt- “yoldan çıkarmak”

ol kişi ol yöldan azıtğān “O adam (insanları) yoldan çıkararak bir kişidir.” (DLT I, s. 170)

yoᅇağ yoᅇa- “iftira etmek, gammazlamak”

anı yoᅇağ yoᅇadı “Onu gammazladı.” (DLT II, s. 342)

yükini ᅇoᅇ- “doğum yapmak”

yüklük urağutlar 'iddeti keçmeki ol turur kim ᅇoᅇmağları yükleri “Hamile olanların iddetlerinin sona ermesi ise doğum yapmalarıdır.” (TİEM 413v/7)

yürek al- “cesaret almak”

sü başlar eren kür yüreklig kerek - yüreksiz er at alsa andın yürek “Kumandanın kahraman ve cesur olması gerekir ki korkak asker ondan cesaret alsın.” (KB 2044)

yürek tut- “bir şeye kendini içten vermek, kendini vermek”

yalawaç barır er idi keᅇ kerek - kamuğ türlüg işke bu tutsa yürek “Elçi olarak giden kişinin her türlü işe kendini vermiş ve çok iyi olması gerekir.” (KB 2640)

yürek urun- “yaptığı işi içten benimsemiş, sindirmiş olmak”

idi artuğ üdrüm talu er kerek - ögi köᅇli yetse urunsa yürek “Çok seçkin kişi olmalı; akıl ve gönülce yetkin, yaptığı işi içine sindirmiş olmalı.” (KB 2184)

yürek yarut- “içi ferahlamak, huzur duymak”

muniᅇ tapğı körki yarutsa yürek “Onun hizmetinin güzelliği huzur vermelidir.” (KB 2912)

yüreki ᅇapıᅇa teg- “yüreğine işlemek, âşık olmak, sevdalanmak”

anıᅇ yüreki ᅇapıᅇa tegmiş sewmekin “Onun sevdası yüreğine işlemiş.” (TİEM 175v/4)

yüz açuᅇ tut- “güler yüz göstermek, başka insanlarla ilişkiye açık olmak”

uluᅇka kiᅇigke açuᅇ tuttu yüz “Büyüğe küçüğe güler yüz gösterdi.” (KB 500)

yüz al ᅇıl- “yüzünü kızartmak, mahcup etmek”

iligke bitig bir yüzüm ᅇılma al “Hükümdara mektubumu ver ve beni mahcup etme.” (KB 3709)

yüz ewür-

1. yüz çevirmek.

yayıᅇ dünya mindin ewürdi yüzün “Vefasız dünya benden yüz çevirdi.” (KB 1073)

bütünlünün anlar kim tandılar hem yüz ewürdiler taırının yolundın “Şüphesiz onlar inkâr ettiler ve Tanrı'nın yolundan yüz çevirdiler.” (R 27/9a3)

2. dönme, yönelme.

kaçı kim yüz ewürse siler tâ'at kılu anda taırının hoşnûdluğu “İbadet etmek için nerede yönelerseniz orada Tanrı'nın hoşnutluğu vardır.” (TİEM 14r/2)

yüz kııl- “ayrıcalık tanımak, yüz vermek”

ne begke kıılır yüz ne bay kııl seçer “Ne beye ayrıcalık tanır ne de zengin ya da kul ayrımı yapar.” (KB 4841)

yüz kıızıl kııl- “huzur ve güven içinde olmak, işleri yolunda olmak”

bu erdem bilig kör kerek barça tüz - uluğ hacib ötrü kıızıl kıılsa yüz “Ulu hacib, erdem ve bilgi bakımından yetkin olmalıdır ki bu yolla huzur ve güvende olsun.” (KB 2483)

yüz köz yaruğ tut- “güler yüz göstermek, sevecen davranmak”

yaruğ tutsa yüz köz kışıke küle “İnsanlara karşı güler yüzlü olmalı.” (KB 2476)

yüz ur-

1. yönelme.

ewiñe yüz urdı sewiñlig bolup “Sevinerek evine yöneldi.” (KB 951)

2. teveccüh etmek.

kaçımuğka yaraşur bu kıut ursa yüz “Saadet teveccüh ederse herkese yakışır.” (KB 1707)

yüz yaru- “yüzü ağarmak, kendisinden bekleneni eksiksiz yerine getirmek”

barıp tapnumasa yarumağa yüz “Gidip de bekleneni yapamazsam yüzüm ağarmaz.” (KB 3738)

yüz yaruğ tut- “güler yüz göstermek”

könül tutsa alçak yaruğ tutsa yüz “Güler yüzlü ve alçak gönüllü olmalı.” (KB 2576)

yüz(i) suwlan-

1. saygınlık kazanmak.

yawuzka yüz ursa yüzü suwlanur “Eğer o, kötü birine teveccüh ederse kötüye saygınlık kazandırır.” (KB 3078)

2. yüzü aydınlanmak, sevinmek.

bu körklüg yüzü körse yüz suwlanur “Bu güzel yüzü görünce insanın yüzü aydınlanır.” (KB 2465)

yüzi suwluğ tut- “saygınlığını korumak”

yüzin tutçı suwluğ tutayın tise - tilin sözleme sözni yalğan usa “Saygınlığımı sürekli olarak korumak istersen, mümkünse hiç yalan söyleme.” (KB 4297)

yüzin aç- “açığa vurmak”

muñar meñzetü aydı şa’ir sözün - tilin söz bile tüzdi açtı yüzün “Şair dilini güzel sözle bezeyip düşüncesini şöyle açığa vurdu.” (KB 1007)

yüzin tüg- “suratını asmak”

adaş köñli bilmek tilese özüñ - buşurgıl sözün sen yime tüg yüzün “Eğer dostunun iç yüzünü bilmek istersen, ona surat as ve sinirlendir.” (KB 4209)

yüzin yarut- “yüzü gülmek, mutlu olmak”

sini edğü tutğay yarutğa yüzün “Seni hoş tutup yüzünü güldürürler.” (KB 4176)

za’if tutul- “hor görülmek, horlanmak”

mirās bėrdimiz ol bodunğa anlar kim za’if tutlur erdiler “Hor görülen o kavime miras bıraktık.” (R 28/17a3)

zamān bėr- “mühlet vermek”

zamān bėrgil kāfirlerka “Kafirlere biraz mühlet ver.” (TİEM 440r/2)

zamān bėrür men olarka “Onlara mühlet veririm.” (R 28/54a3)

sulm teg- “haksızlığa uğramak”

kim öç sürse sulm tegmişinde kidin bu öğür yoğ olar üze hiç yol “Kim zulme uğradıktan sonra öç alırsa artık onların üzerine (ceza için) hiçbir yol yoktur.” (R 36/27b1)

ESER KISALTMALARI

AH: Atebetü’l-Hakayık

DLT: Dîvânü Lügâti’t-Türk

KB: Kutadgu Bilig

R: Rylands Nüshası Kur’an Tercümesi

TİEM: Türk İslam Eserleri Müzesi Kur’an Tercümesi

Kaynakça

- Aksan, D. (1999). *Türkçenin gücü*, 6. baskı. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed Mahmud Yügneki, Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK Yay.
- Arat, R. R. (2006). *Kutadgu Bilig, Metin-Tercüme-Dizin*. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Arıca Akkök, E. (2008). *Yabancı dilde imgesel anlamlı dil öğelerinin öğretimi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara.
- Ata, A. (2004). *Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Rylands Nüshası)-Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yay.
- Cacciari, C., & Levorato, M. C. (1998). The effect of semantic analyzability of idioms in metalinguistic tasks. *Metaphor and Symbol*, 13 (3),159-177.
- Dankoff, R., & Kelly, J. (1982-1985), *Mahmūd al-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects-Dīwān Luğat at-Turk*, Harvard University Printing Office, I-II-III.
- Geeraerts, D. (2002). The interaction of metaphor and metonymy in composite expressions, René Dirven & Ralf Pörings (eds.), *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Gibbs, R. W. (1994). *The poetics of mind: figurative thought, language and understanding*. Cambridge University Press.
- Güner, G.(2008). *Karahanlı Türkçesinde fiil* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Karahan, L. (2004). *Türkçede söz dizimi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri-şekil bilgisi*. Ankara: TDK Yay.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümesi (Tiem 73 Iv-235v/2)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Nunberg, G. (1978). *The pragmatics of reference*, Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Nunberg, G., Sag, I. A., & Wasow, T. (1994). Idioms. *Language*, 70 (3), 491- 509.
- Önler, Z. (1999). Kutadgu Bilig'de yer alan deyimler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9, 119-186.
- Önler, Z. (1999). *Kutadgu Bilig'de organ adlarıyla kurulan deyimler*. 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı-1996, Ankara: TDK Yay., 841-862.
- Palmer, F. R. (2001). *Semantik: yeni bir anlambilim projesi*, (çev.) Ramazan Ertürk. Ankara: Kitabiyat Yayınevi.
- Tüngüç, K. (2016). *Karahanlı Türkçesindeki deyimler üzerine anlam bilimsel bir inceleme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi),. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Uzun L. (1988). *Dilbilim açısından deyim kavramı ve türkiye türkçesindeki örneklerin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi, (TIEM 235v/3-450r/7), giriş, metin, inceleme, analitik Dizin* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Extended Abstract

An idiom is a cliché lexical agreement including comprehensive elements and is comes about from the life-style and experiences of a nation used for expressing a definite behaviour or situation. Idioms are mostly put in for expressing a specific situation. Although idioms are generalized expressions for similar situations, they are not generally accepted knowledge. They present an encountered situation more affectingly with concrete concepts rather than adding certainty to a statement (Tüngüç, 2016, p. 21). In idioms, the basic meaning of each word forming the whole statement and a definite idea and sense value reflected by this meaning is present. But the meaning of the whole statement is different than this idea and sense value in an idiom. The relation of the sense value of the text to the result of the whole provides information on the method of formation of that idiom. Researchers, who speculate that there is no an idiom and the words forming it are semantically unrelated, define idiom as petrified and its meaning not inferable. However there is relation between the words forming the idiom and the idiom itself established through imaginative meanings and connotations. Scholars like Nunberg (1978), Nunberg et al. (1994), Gibbs (1994), Uzun (1988), Cacciari and Lavorato (1998), Gearererts (2002) put forth the semantic characteristics of the components of idioms are decipherable. They argue that there is a semiotic relevance at the mind of the user between lexical meanings and the imaginative meanings of the components of an idiom by putting forth that there is a connection between the meaning of the idiom and that of its components. In that case, the individual can reach to the meaning of an idiom by using the semantic clues present at his/her mind (Arıca Akkök, 2008: 26). Palmer states that “when the presence of a single meaning of the whole is taken, idioms are semantically a single unit but do not display the characteristic of a single grammatical unit as words do” (Palmer, 2001, p. 117-118, additionally Tüngüç, 2016, p. 29-30).

The fact that words, i.e. the indicators, coming together in order to form the meaning of the idiom by eluding their own meanings semantically have the characteristics of a single indicator, in other words its transformation into a state reflecting a meaning belonging to the whole, is a result of the semantic interaction plane of the process of idiomization. Idiomization is an event of semantic transfer and the phenomenon of idiomization is a phenomenon of semantic transfer. In other words, in the phenomenon of idiomization, the semantic sum of the indicators coming together to form an idiom, transforms into a situation transferring an idiomatic meaning different than that of the components (Uzun, 1988, p. 33).

This study attempts to exhibit generally idiomized compound verbs, which are located in Qarakhanid texts, in an alphabetic order. Thereby it is aimed to contribute studies, which will be made on the idiomatic stock of the Turkish language albeit at minimum level.

These words, which are treated as idiomized compound verbs in many of the Turkish grammars, structurally resemble compound verbs formed by a noun followed by an auxiliary verb. On the other hand, the inconstancy of the noun preceding the verb, the possibility of it appearing in nominative or inflected forms as well as in the form of a group of nouns, are their differences from them the latter (Korkma, 2003, p. 838).

Another characteristic of this kind of compound verbs is the fact that they employ factual verbs rather than auxiliary verbs. However, at least one of the words employed to form this structure has lost its lexical meaning (Karahan, 2004, p. 75).

These verbs are encountered in every period of the Turkish language and are one of the riches of it. In fact they are extremely important linguistic presences with regards to linguistics as well as literature and folklore, revealing the way of thinking, which in return reflects the worldview, life-style, environmental conditions, traditions and customs, beliefs, valued beings and concepts of the Turkish society. Additionally they are valuable elements, which display the internal dynamics and semantic characteristics of the Turkish language (Aksan, 1999, p. 91).